

ԱՆԱՆՈՒՆ ՎԱՆԵՑՈՒ ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (XVIII Դ.)

Այս տարեգրությունը հրատարակել է Գ. Սրվանձտյանը,¹ որի գրած ներածականից երևում է, որ բնագիրն արտագրվել է Վանում գտնվող ձեռագրից: Տարեգրության երկու ընդօրինակությունները գտնվելիս են եղել Սրվանձտյանի ժամանակակիցներ՝ Երեմիա Եպիսկոպոսի և Յով. Քոլոզ վարժապետի մոտ և որ վերջինս սույն տարեգրության իր ունեցած տարբերակը շարունակել է, հարստացնելով այն ժամանակակից անցքերի գրանցումով:²

Ներկա տարեգրությունը իր կառուցվածքի տեսակետից կարելի է բաժանել երեք հատվածի. առաջին հատվածում ընդգրկված նյութերը վերաբերում են հայ ժողովրդի պատմության միջին դարերին: Սույն հատվածը սկսվում է 1016 թ. Վասպուրականի թագավոր Սենեքերիմի և յուրայինների դեպի Սեբաստիա գաղթելու վկայությամբ և վերջանում 1651 թվականին Վարազի աթոռի թալանման և գերի տարած սուրբ Նշանի 1655 թ. ազատման վկայությամբ:

Երկրորդ հատվածն ունի «Այս ևն փաշայք, որ ի Վան եկին» խորագիրը: Փաշաների կարգը հիշված է տաճկերեն թվանշաններով: Երրորդ հատվածը խորագիր չունի և կազմում է երկրորդ հատվածի անմիջական շարունակությունը: Այն սկսվում է նրանով, թե ինչպես Վանի փաշա Օմարը (տարեգրության երկրորդ հատվածում հիշվող վերջին փաշան) 1684 թ. սպանում է Վանի հալոստ թուրքերից Նաբանդ օղլի Նադիրին և Ղաթր օղլի Իբրահիմին, իսկ վերջանում է 1781 թ. դեկտեմբերի 27-ին Թավրիզում, Սալմաստում, Վանում և այլուր տեղի ունեցած երկրաշարժի վկայությամբ:

Ժամանակագրության առաջին հատվածն աղբյուրագիտական տեսակետից առանձին նորություն չի պարունակում, որովհետեւ այդ տվյալները զանազան սկզբնաղբյուրներից հավաքած վկայություններ են, որոնք մեզ արդեն հայտնի են ավելի մանրամասն, ժամանակակից կամ հիշտակված դեպքերին ժամանակով տվելի մոտ ապրող հեղինակների սկզբնաղբյուր աշխատություններից (Մ. Ուհայեցի ժամանակագրութիւնք, Թ. Մեծոփեցի «Պատմութիւն Լանկ-Թամուրայ և յաջորդաց իւրոց», Ա. Դավրիժեցի «Պատմութիւն» և այլն):

Երկրորդ հատվածը, որը բովանդակում է գերազանցապես Վանում իշխող փաշաների հաջորդական կարգը, սկսվում է XVI դարի կեսից և հասնում մին-

¹ «Մանանյա ժողովեաց և ի լոյս էած Գ. վ. Սրուանձտեանց, Կ. Պոլիս, 1876, էջ 340—398:

² Նույն տեղ, էջ 339—340:

չև XVII դարի 80-ական թվականները: Վանում իշխող փառանքների վերոհիշյալ կարգը ոչ թե առաջարկվող ժամանակագրության հեղինակն է կազմել, այլ ամենայն հավանականությամբ նա այն վերցրել է նախօրոք ուրիշի կողմից կազմած մի վավերագրից և կցել իր ժամանակագրությանը: Այդպիսի ենթադրության հիմք կարող է տալ նման, մի արիշ վավերագրի գոյությունը, որին հանդիպում ենք «Դիւան Հայոց պատմութեան» մեջ,¹ «Յաջորդութիւնք Վանայ բղնջիսից» խորագրով: Սակայն երկու բնագրերի համեմատությունը ցույց է տալիս, որ նրանք որոշ չափով տարբերվում են իրարից:

Նրորորդ հատվածը գրանցված դեպքերին ականատես և ժամանակակից մտորող վկայություններ են: Սակայն հատվածը ընդգրկում է 97 տարվա (1684—1781 թ. թ.) անցուդարձ: Հեղինակը խոսելով 1687 թ. տեղի ունեցած մի դեպքի մասին, գրում է, որ ինքն այդ դեպքին ականատես է եղել. «Այլ և ոչ լսար ևս ծնալ (թվում է 1687 թ. տեղի ունեցած դեպքերը— Վ. Հ.), որոյ գառն էր արու և էգ ի միասին, որ և մեք աչօք տեսաք զգառն»: (Ընդգծումը մերն է— Վ. Հ.): Եվ որովհետև ժամանակագրության երրորդ հատվածն էլ սկսվում է 1684 թվին, ուստի դժվար չէ եզրակացնել, որ հեղինակը ժամանակակից է նաև իր հիշատակած առաջին դեպքերին:

Տարեգրության վերջին վկայությունը վերաբերում է 1781 թ. դեկտեմբերի 27-ին Թավրիզում, Սալմաստում, Վանում և այլուր տեղի ունեցած երկրաշարժին, որի սարսափը ապրել է ինքը հեղինակը:

Եթե նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ հեղինակը ժամանակակից է և ականատես տարեգրության երրորդ հատվածի սկզբի և վերջի վկայություններին, ապա կարող ենք ենթադրել, որ տարեգրության երրորդ հատվածը կազմել է մեկ մարդ, արձանագրելով այնտեղ իր ժամանակակից դեպքերը: Եթե ճիշտ է այս, նշանակում է ժամանակագրության վերջին վկայության ժամանակ հեղինակն առնվազն 110 տարին անցած անձնավորություն պետք է եղած լիներ, իսկ թե դրանից հետո էլ նա ինչքան է ապրել, մեզ ոչինչ հայտնի չէ: Սակայն ավելի հնարավոր կարող է լինել այն ենթադրությունը, որ ժամանակագրության երրորդ մասը կազմել են տարբեր անձնավորություններ, որոնք իրար շարունակել են: Թերևս սրանով բացատրվի այն, որ հեղինակները ժամանակակից կամ ականատես են եղել երրորդ հատվածում ընդգրկված 97 տարիներում կատարված դեպքերին:

Սույն տարեգրության երրորդ հատվածի մի քանի տեղեկությունները փտնում ենք նաև «Անցք Վասպուրական աշխարհի» ժամանակագրության² համապատասխան վկայությունների մեջ: Վերջինիս հեղինակը ժամանակակից է եղել իր նկարագրած դեպքերին, սկսած 1669 թվականից: Այդ երևում է նրանից, որ եթե մինչև այդ եղած վկայությունները տրվում են բավական համառոտ, ապա դրանից հետո բերվածները՝ բավական մանրամասն են: Բացի դրանից 1693 թվականի տակ հեղինակը գրում է. «Հոկտեմբերի 9. մայրս մեռավ»:³

«Անցք Վասպուրական աշխարհի» և առաջարկվող տարեգրության համապատասխան վկայությունների համադրությունը և քննությունը մեզ բերեց այն եզրակացության, որ վերոհիշյալ երկու բնագրերի հեղինակները իրարից

¹ Գիրք Ժ. էջ 203—206:

² «Դիւան Հայոց պատմութեան» Ժ, էջ 103—122:

³ Նույն տեղ, էջ 118:

անկախ են պրանցել իրենց ժամանակակից դեպքերը, թեև հնարավոր է, որ մեկը ծանոթ է եղել մյուսի գործին: Այս եզրակացությունն են բերում հետևյալ համեմատությունները.

«Անցք Վասպուրական աշխարհի»

1. Էջ 113 «Ի սոյն թուին (ՌՃԼԶ 1687թ. Վ. 2.) ի պեօղն Արտամեա աւու. ձագն՝ որ. զեռես ելաւ ի հաւկթէն՝ իսկոյն կանգնեալ խօսեցաւ երեք անգամ և այլքն ի մէջ ձուին էին և ձայն աային: Եւ ի սոյն աւու. աղայ մի ի յարդանալ մօրն ելաց ի նոյն զեօղն որոյ ձայն իագումք լուան: Եւ զարձեալ կին մի ծնաւ չորս տղայս արու, որոյ երկուցունցն ոչ զայր նստոյ անդի, այլ միարեւր էր, որք բնդ ծննաինելն մեռան, և զարձեալ ի նայն զեօղն ոչխար մի ծնաւ և զառն էր արու և էգ ի միասինն:

2. Էջ 109. «Ի սոյն թուին (ՌՃԼԳ 1684թ. Վ. 2.) ի քաղաքն Վան, այր մի շինէր զտուն իւր, և ի փորել զերկիր ետես զի ելանէր սնդիկ յերկրէ: որ և ժողովեալ յամանս ինչ, և այս համարաւ լուր եղև ի քաղաքն ամենայն, մինչ զի փաշան և զատաւորն ես զնացին ամենայն զօրօքն իւրեանց ի տեղին տեսանել զիրն. և զի էր երեկոյ յարին զվրան ի վերայ տեղոյն, և ձգեցին ի վերայ նորա կապերա և զչորս կողմն մատնեհարեցին, և թողին պահապանս անդ մինչև յաւաւօան. և ի վաղիւն կրկին ես զնացին անդ բոլոր քաղաքն ամենայն և փաշայն և զատաւորն փողօք և թմրկօք և բացեալ տեսին զի ոչ ինչ էր:

Վերևում բերված համապատասխան օրինակների մեջ նկատվող տարբերություններից բացի, երկու բնագրերի միևնույն տարբերվի տակ արձանագրված են բոլորովին տարբեր եղելություններ, այսպես՝ «Անցք Վասպուրական աշխարհի» ժամանակագրության մեջ 1684 թվականի տակ արձանագրված են նաև հոկտեմբերի 17-ի երեկոյան Արտամետում անդի ունեցած հորդ անձրևը և սրան հաջորդող հրաշքը, ինչպես նաև Ոսաան քաղաքի մոլլայի մահմեդական հավատից հրաժարման, վերջինիս չարչարման և այրման վկայությունները,¹ մինչդեռ այդպիսիք չենք գտնում առաջարկվող տարբերության վկայությունների շարքում, կամ վերջինիս մեջ 1687 թվականի տակ, ուր այլ և այլ վկայությունների թվում արձանագրված է նաև հետևյալ փաստը, որը չենք գտնում «Անցք Վասպուրական աշխարհի» մեջ. «Ի սոյն թույս եկն ի քաղաքս Վան պատանի մի Ի ամեայ, որոյ ոչ գոյր երկու ձեռն լնաւ, որ այնպէս ծնեալ էր ի մօրէն, և զհաց ոտով ուտէր. սա էր ի Խազնայ, ազդաւ հայն»:

Բերված փաստերը, որոնք կազմում են եղածի մի մասը, կարծում ենք

Առաջարկվող բնագիր.

1. «Նաև ի սոյն աւուրս (ՌՃԼԶ 1687թ. Վ. 2.) ի զիւղն Արտամեա՝ հաւու ձագ, որն որ ել ի ձուէն, Գ անգամ խօսեցաւ. և այլք ի մէջ ձուին ձայնս հանէին, և որք շուրջ կային լսէին: Այլ ի նոյն զիւղ՝ աղայ մի յարդանդ մօր ելաց, որոյ ձայնն իագումք լուան: Եւ կին մի ծնաւ Գ. տղայս: Այլ և ոչխար ես ծնաւ, որոյ զառն էր արու և էգ ի միասին, որ և մեք աչօք տեսար զղառնն:

2. «Եւ ի սոյն ամի (ՌՃԼԳ 1684թ. Վ. 2.) քրիստոնեայ ոմն ի յաղին շինէր զտուն իւր, և ի փորելն ել սակաւ ինչ ժիպակ (սնդիկ), և յոյժ ուրախացան, և նոյն ժամայն հասաւ լուրն ի քաղաք. և ելին տմենեքեան մեծամեծք և փոքունք և իշխան և զատաւոր փողօք և թմրկօք, և զնացին ի տեսանել, զի համարեցան Մադան լինել, և ահա ցամաքեալ էր:

¹ Նույն տեղ, էջ 109--110:

բավական է յուրյց տալու, որ «Անցք Վասպուրական աշխարհի» ժամանակագրությունը, որպես սկզբնաղբյուր չի ծառայել առաջարկվող ժամանակագրության համար:

«Դիւան Հայոց պատմութեան» ժ հատորում գտնվում է նաև Հարություն Խալֆայանի ժամանակագրությունը (էջ 123—152): Վերջինիս բազմաթիվ վկայությունները բառադիորեն դրսևում ենք առաջարկվող տարեգրության առաջին և երրորդ հատվածներում, այդ նույնությունը (և ոչ միայն նմանությունը) կարող է նկատել երկու բնագրերի ամեն մի համագրող:

Նվ որովհետև Հ. Խալֆայանի ժամանակագրությունը ամբողջությամբ իրեն չի պատկանում, այլ մի անհայտ հեղինակի (գուցե Հ. Խալֆայանի հորը), որի պատրաստի գործը շարունակել է Հ. Խալֆայանը,¹ թերևս կարելի է ենթադրել, որ այդ երկու բնագրերի համապատասխան հատվածները ծագել են միևնույն բնագրից: Իսկ Փիրղալեմյանի «Նշխարք պատմութեան Հայոց» անտիպ աշխատության 557—713 էջերում գտնվող ժամանակագրությունը,² կարծում ենք առաջարկվող տարեգրության որևէ տարբերակից է առաջ եկել:

Առաջարկվող տարեգրությունը XVII դարի վերջերում և XVIII դարում տեղի ունեցած դեպքերին ժամանակակից և շատ դեպքերի ականատես (ժամանակագրության մեջ հիշվում է այդպիսի 13 դեպք) անձնավորության վկայություններ են, որոնց հավաստիությունը հաստատվում է նաև վանեցի ուրիշ ժամանակագիրների տվյալներով:³ Վերոհիշյալ ժամանակագրության վկայությունները գերազանցապես վերաբերում են Վանի և շրջակայքի փաշաների կամայականություններին, ասպատակություններին, կազմակերպված սպանություններին և այլ մասնավոր ու մանր դեպքերի: Սակայն հետաքրքիր է 1702 թ. ապրիլի 17-ին Վանի բնակչության կողմից քաղաքագլուխ (ռես) Թոխմախ Միրաքի սպանության փաստը: Դժբախտաբար ժամանակագիրը սպանության պատճառը մանրամասնությամբ չի հաղորդում: Այդ մասին նա դրում է. «... և յայնմ յաւուր (ապրիլի 17-ին— Վ. Հ.) քաղաքացի Ռիաթն՝ որք կարի նեղացեալ էին ի Թոխմախ Միրաքէն, որ էր ռէս քաղաքին, խորհրդով

¹ Դրանում համոզվելու համար բավական է նկատի ունենանք Հ. Խալֆայանի ժամանակագրության մեջ հիշված հետևյալ փաստերը. «Ի սոյն թուին (1765 Վ. Հ.) մայիս 26, ես գնացի Օրտուվար» («Դիւան Հայոց պատմութեան» գիրք Ժ, էջ 139):

«ԻՄԺ 1761 նոյեմբեր 12. Ֆէզուլահ վաչայն եկաւ: Ոհ եղկելոյս զի լուսահոգի եղբայրն իմ մեռաւ»: (Նույն տեղ, էջ 138):

Սույն վկայությունները Հ. Խալֆայանը չէր կարող գրել, որովհետև նա ծնվել է 1775 թ. (Նույն տեղ, էջ 138): Հետևապես Հ. Խալֆայանի գրչին պատկանում է 1775 թ. հետո տեղի ունեցած անդեկությունների արձանագրումը:

Ձեռ. № 4515: Սույն ժամանակագրությունը ոչ թե ամբողջական բնագիր է, այլ վերջինիս յուրաքանչյուր վկայությունը զրված է համապատասխան տարեթվերի հիշատակարաններին զուգընթաց: Սույն ժամանակագրության մասին Փիրղալեմյանը գրում է. «Այս իս եղեալ վանեցի տարեգրաց կողմանէ մուսացեալ պատմական հատուածն նշանակեմ ի նշընոյ ճիշտ տարեգրութեամբ, քաղելով զայնս ի մի այլ անծանօթ ասբեզրէ, զորոյ զաղափարն ետ ինձ մեր մտերիմ բարեկամն սլաւոն Սետրակ Տէր Սարգիսեանց» (Ձեռ. № 4515, էջ 577):

Ինչպես տեսնում ենք «անծանօթ տարեգրությունը» Փիրղալեմյանին հայտնի՝ «Անցք Վասպուրական աշխարհի», ժամանակագրությունը չէ:

³ Հմմտ. «Անցք Վասպուրական աշխարհի», «Յաջորդութիւնը Վանայ բզեշխից», Գրեգոր Դպիր Վարագեցի և այլն:

դօլվաթաւորացն] ժողովեցան միաբան և գնացեալ ի յայդի Թօխմախին, և զի դուռն փակեալ էր, ոմանք ի պատէն փշին զդուռն բացին, և ամբոխն ամենայն մտեալ ի տունն որոնէր բռնութեամբ. և գտին զնա, զի թագուցեալ էր ի բոյն հաւուց, և բերեալ արտաքս անարգանօք հարկանէին...»։ Ի վերջո սպանում են։

Ինչպեա զժվար շէ նկատել, քաղաքի բնակչութիւնը նեղվել էր Թօխմախ Միրաքից, այգ փաստը ցույց է տալիս, որ դործ ունենք սոցիալական մի երեւելութի հետ։ Յավոք սրտի ճնշւածեալ էին» խոսքերը հեղինակը շի կոնկրետացնում։ Այդ պատճառով որոշ հարցեր մեզ մութն են մնում և հնարավոր չէ պարզել քաղաքի բնակչության տարբեր շերտերի փոխհարաբերութիւնն ադօրերին։

Բնագրի ներկա հրատարակութեան մեջ ուղղանկյուն փակագծերում տըրված լրացումները, որոնք բացակայում են «Մանանայի» մեջ, կատարել ենք Փիրղալիմյանի ունեցած վերահիշյալ բնագրի հիման վրա։

Թիւ Հայոց

- ԴՃԿԵ (1016) Սենեքարիմ արքայն Վասպուրականի եւ 340
 ՂՎան ի Վասիլ թագաւորն, և էառ ՂՍուվազ փոխանակ նորա. և
 ինքն զնայեալ անդ հինգ որդւովք:¹
- 5 ԵՃԱ (1052) աէր Պետրոս կաթողիկոսն ի ժամանակս Վասիլ
 կայսեր արար ՂՋբօրհնէք, և արգել զդետն ի Տրապիզոն քաղաքի:²
 ԵՃԺԴ (1065) րարձաւ թագաւորութիւնն Անւոյ, որ էր վեր-
 ջին թագաւորն Զօհաննէս:³
- 10 ԶՃԿԲ (1213) վախճանեցաւ Միթիթար վարդապետն, մակա-
 նուն Դօշ կոչեցեալ:
 ԸՃԼԷ (1388) Լանգթամուրն եկն ի Վան և ի Թավրիզ, աւեր-
 ևաց զամենայն երկիրսն, և շաա գերի աարաւ ընդ ինքեան յեր-
 կիրն Սմրդանգայ, սասակեցաւ:
- 15 ԸՃՀԸ (1429) Զրհանշահն էառ ՂՇամշու[լ]այ ըբրդն:⁴
 ԸՃՂ (1441) Լուսաւորչի աջն ի Սըսոյ դոպացան, և բերին
 յէջմիածին:
 ԹՃԲ (1453) սուլթան Մահմատն էառ զՍտամբօլն: 341
 ՌԻԹ (1580) մեծն և առաջին շահ Աբասն թաղթ նստաւ ի
 Մաշաա:⁵
- 20 ՌԽ (1591) Քօռ օղլին, Դղիր օղլին, և այլք բազումք եռեն
 ջալալիք:⁶
 ՌԾԴ (1604) Զգալ օղլի սաբդար Սինան փաշայն եկն ի Վան
 և զնաց ի վերայ Շահին:⁷
- 25 ՌԾԷ (1608) երկրորդ եկն Զգալ օղլին և կոտորեցաւ ի Շա-
 հէն, և զնացեալ ի Համիթ մեռաւ:⁸
 Ի սոյն թիւն մեծ սոփն անկաւ, որ շուն ե կատու կերին.
 նաև մարգագայլն երեւեցաւ:⁹
- ՌԿԴ (1614) առաջին շահ Աբասն զէջմիածնի քարերն և
 ՂԼուսաւորչի սուրբ աջն տանել ետ ի Յասպահան:¹⁰
- 30 ՌՀ (1621) յունվար ԺԴ (14) Ստամբօլայ ծոփն պաղեցաւ,
 որ մարդ շքէր ի վերայ:
 ՌՁԴ (1635) սուլթան Մուրատն եկն ի Յերևան, և ինն օր
 էառ զնա, եկն ի Թավրիզ, և անտի ի Վան, և ապա զնաց յըՍ-
 տամբօլ, և ի միւս ամի դարձեալ եկն սուլթան Մուրատն ի վե-
 րայ Բաղդադայ, և յաւուրս Լ (30) էառ զնա:¹¹
- 35 ՌՂԵ (1646) ապրիլի Բ (2) աւագ ուրբաթու գիշեր, սաստիկ
 շարժ եղև ի քաղաքս Վան:¹² և բազում մարդիկ մեռան, և շատ
 աւերութիւն եղև: Աստուած ազատէ և ողորմի:

ՌՃ (1651) թալտնեցին Վարադայաթոռն՝ անիծեալ Չոմարն
 և Խոջարայ պարոնն. և սուրբ Նշանն ևս դերի տարան, զոր Մար-
 5 խաս Չէլէբին ազատեաց. և ՌՃԴ (1655)-ին բերեալ եղին ի սուրբ
 Տիրամայր եկեղեցին^{1,3}

ԱՅՍ ԵՆ ՓԱՇԱՅՔ, ՈՐ Ի ՎԱՆ ԵԿԻՆ.

ԹԻՒ Տաճկաց

- Իսկանդուր փաշէն. Խոսրով փաշէն. Մահմադ փաշէն. Զդալ
 օղլի Սինան փաշէն. Զահվար փաշէն. Մահմադ փաշէն. Զափդուն
 10 Մոմատ փաշէն 1015¹⁴ (1606 թ. 9/V—1607 թ. 27/IV), Թափալի
 Մահմատ փաշէն 1034 (1624 թ. 14/X—1625 թ. 2/X), Մարթուղայ
 փաշէն Վան էր, որ Ղըղըլբաշն եկն ի վերայ Վանայ, ԽԶ (46)
 օր նստաւ. մինչ Բաքիր փաշէն եկն. վերացան և գնացին 1043
 (1633 թ. 8/VII—1634 թ. 26/VI), Մուսայ փաշէն 1043 (1633 թ.,
 15 8/VI—1634 թ. 26/VI), Դիվար փաշէն 1044 (1634 թ. 27/VI—
 1635 թ. 16/VI), Դոջայ Սուլէյման փաշէն 1046 (1636 թ. 5/VI—
 1637 թ. 25/V), Քուչուդ Հասան փաշէն էր՝ որ սուլթան Մուրատն
 եկն ի Վան 1047 (1637 թ. 26/V—1638 թ. 14/V), Բոյին Ազրի Մահ-
 մատ փաշէն 1050 (1640 թ. 23/IV—1641 թ. 11/IV), Վառվառ Ալի
 20 փաշէն 1051 (1641 թ. 12/IV—1642 թ. 31/III), Սադաֆլի Հասան
 փաշէն 1053 (1643 թ. 22/III—1644 թ. 9/III), Բոյուք Ահմադ փա-
 շէն 1054 (1644 թ. 10/III—1645 թ. 26/II), Դարձեալ Բոյին Ազրի
 Մահմատ փաշէն 1055 (1645 թ. 27/II—1646 թ. 16/II), Քաթանչի
 Մահմատ փաշէն Վանն էր՝ որ ընծ ժողով եղև 1056 (1646 թ.
 25 17/II—1647 թ. 5/II), Թաքահ օղլի ի փաշէն 1057 (1647 թ. 6/II),
 Շայեն փաշէն 1058 (1648 թ. 27/I), Շահբադ փաշէն 1059 (1649 թ.
 15/I), Էմին Մահմուտ փաշէն Վան էր, որ Հուսէն աղէն Բերկրու-
 տէրն փախաւ առ Բաղիշու խանն 1060 (1650 թ. 4/I), Սարխոջ
 Իբրահիմ փաշէն 1061 (1650 թ. 25/XII—1651 թ. 13/XII), Զայիվ
 30 Մուսայ փաշէն 1063 (1652 թ. 2/II—1653 թ. 21/XI), Դարձեալ
 Սարխոջ Իբրահիմ փաշէն 1063 (1652 թ. 2/XII—1653 թ. 21/XI),
 Սօֆի Իբրահիմ փաշէն 1064 (1653 թ. 22/XI—1654 թ. 10/XI),
 Մալա Մահմատ փաշէն 1065 (1654 թ. 11/XI—1655 թ. 30/X),
 Դարձեալ Սարխոջ Իբրահիմ փաշէն 1066 (1655 թ. 31/X—1656 թ.
 35 19/X), Զադրկան Մահմատ փաշէն 1067 (1656 թ. 20/X—1657 թ.
 8/X), Ասլան փաշէն 1069 (1658 թ. 29/IX—1659 թ. 17/IX), Դա-
 լի Դիվար փաշէն 1070 (1659 թ. 18/IX—1660 թ. 5/IX), Դատ-
 րաֆիլ օղլի Ահմատ փաշէն 1071 (1660 թ. 6/IX—1661 թ. 26/VIII),
 Հաջի Հուսէն փաշէն 1072 (1661 թ. 27/VIII—1662 թ. 15/VIII),
 40 Դարձեալ Ասլան փաշէն՝ որ Մամոյի լաճն սպան 1073 (1662 թ.
 16/VIII—1663 թ. 4/VIII), Դարա Մուստաֆա փաշէն՝ զոր Կայի
 լաճն սպան, 1074 (1663 թ., 5/VIII—1664 թ. 24/VII), Ամիր Ու-
 սուֆ փաշէն՝ Նմրութայ սաֆար գնաց 1075 (1664 թ. 25/VII—
 1665 թ. 13/VII), Քոն Օսման փաշէն 1077 (1666 թ. 4/VII—1667 թ.
 22/VI), Լէն Հասան փաշէն 1079 (1668 թ. 11/VI—1669 թ. 31/V),

- Ղարալ Մահմատ փաշէն 1081 (1670 թ. 21/V—1671 թ. 9/V), Ալի փաշէն 1084 (1673 թ. 18 IV—1674 թ. 6 IV), Շեխի Մահմատ փաշէն 1086 (1675 թ. 28/III—1676 թ. 15/III), Աւտուլայ փաշէն 1087 (1676 թ. 16/III—1677 թ. 5/III), Բաքիբ փաշէն, սա խօջայ
- 5 Այիսան կախեց, որ Լէւկեր տսէին. հետ կլուին (ղուլին) շատ կըռվկացան 1088 (1677 թ. 6/III—1678 թ. 22/II), Մուսլի փաշէն, որ հրամայեց Հայոց մօրուք թողուլ 1089 (1678 թ. 23/II—1679 թ. 11/II), Ջանպօլտտ օղլին՝ սա զհայի լաճն և զՂաթրան օղլին խեղդեց, Հրամայեց Հայոց զոտիկ վար թառնուլ և զտակ զնել.
- 10 սորա ջորին ծնաւ և ինքն աստ մեռաւ 1091 (1680 թ. 2/II), Նիշլի Ալի փաշէն 1092 (1681 թ. 21/II), Յայսմ ամի քարախառն կարկուտ եկն յՍտամբօլ, որ մինն հարիւր տիրամ կռեցին, Չսլանկի Ալի փաշէն 1094 (1682 թ. 31/XII—1683 թ. 19/XII), ի սորա ժամանակս շինեցաւ սուրբ Յակոբ եկեղեցին, Գօջայ
- 15 Օմար փաշէն 1095 (1683 թ. 20/XII—1684 թ. 7/XII), Սա զԽօջարայ պարոն Ջազզին (գուցէ Շեխ Մզզէն) երեք առ ինքն ի քաղաք և սպան զնա Աստուածածնի (տօնին), սա սահմանեաց զրամին զամղայ զարկել. և ետ պղնձէ պլիկ կտրել:

Թիւ Հայոց

- 20 ՌՃԼԳ (1684) թիւն՝ այս Օմար փաշայս զՆալբանդ օղլի Նադիր աղայն և զՂատըր օղլի Իրրահիմ աղէն էարկ ի բերդ զնդան, պահեց անդ Գ (3) ամիս և սպան զնոսա:¹⁵ Ի սոյն ամի և սուտ ինչ համբաւ հանին թէ՛ ընտանի հաւու փոր օձ կայ, և այնքան ջարդեցին յամենայն աշխարհ, մինչև ի Ստամբօլայ
- 25 մինչ ի Վան, և Վանայ մինչև ի Սպահան՝ մի հաւ ոչ գտանիւր, և այսպէս եկաց ժամանակս ինչ:¹⁶ Եւ ի սոյն ամի քրիստոնեայ սփն ի յայդին շինէր զտուն իւր, և ի փորելն ել սակաւ ինչ ժպակ (անդիկ), և յոյժ ուրախացան, և նոյն ժամայն հասաւ լուրն ի քաղաք. և ելին ամենեքեան մեծամեծք և փոքունք և իշխան
- 30 և զա թաւար փողօվք և թմբկօք, և զնացին ի տեսանել, զի համարեցան մագան լինել. և ահա ցամաքեալ էր:¹⁷ Նաև ի սոյն թւոյ մարդակերպ գայլ մի երեցեալ. որ ի ցերեկի շրջէր յայգիսն և բազում փնաս գործէր, և ընդ մարդոյ պատերազմէր և խօսէր ևս. և ոչ ոք իշխէր միայն ի յայգիս գնալ. և ապա անյայտ եղև:
- 35 ՌՃԼԳ (1685) Ջավհար փաշայն զկոր (կոյր) էթարն և զՄանսուրն կախեց:¹⁸
- ՌՃԼԷ (1688) հրամայեց Հայոցս քաղաքացւոց և զիւզացւոց, որ զքաղաքի շրջապատ խանդակն պեղեցին. և այնչափ փորեցին, մինչև յինքենէ ջուր ել, Եւ ի բերդն ևս բազում տեղիս
- 40 նորոգեաց, Սա զնաց ի վերայ Բաղիշոյ. և անտի զնաց:¹⁹
- ՌՃԼԶ (1687) յաւուրս Ալի փաշային՝ Բաղիշոյ Նօհ խան եկն ի Վան առ Ալի փաշայն զանգատ յեղբօրէն. և փաշայն բաղում զօրօք ելեալ զնաց ի Բաղէշ. և անտի մանգուլ եղև և զնաց:
- Ապա եկն Ղայալի Ահմատ փաշայն ել ի բերդն Բաղիշոյ և
- 45 զՇարաֆ խանն հաստաաեաց, և ինքն զարձաւ ի Վան. և քողա-

քաղիք ելին ընդդէմ և պատերազմեցան և ոչ թողին դալ ի քաղաքն. և ֆառց ի գեօղն Աւանց աւուրս Գ (3) և աղա փոշիման-
հալ գնացեալ հաշտեցան. և ա զհաշտնօք բերին ի քաղաքս, և 316
եկաց ի քաղաքս Գ (3) ամիս, և ապա մանգուլ եղև, զի սուլ-

5 Թան Մահմատն անկաւ և սուլթան Սուլէյման եղև Թագաւոր:³⁰
Ի սոյն թւոյն եկն ի քաղաքս Վան պառանի մի Ի (20)-
ումեայ, որոյ ոչ գոյր երկու ձեռն բնաւ, որ այնպէս ծնեալ էր ի
մօրէն, և զհաց ոտով ուտէր. սա էր ի Խիզնայ, ազգաւ հայ:

10 Նաև ի սոյն աւուրս ի գիւղն Արտամետ՝ հաւու. ձագ՝ որն
որ ել ի ձուէն, Գ (3) անգամ խօսեցաւ, և այլք ի մէջ ձուին
ձայնս հանէին, և որք շուրջ կային լիէին: Այլ ի սոյն գիւղ՝ տգայ
մի յարգանդ մօր ելաց, որոյ ձայնն բաղումք լուան: Եւ կին մի
ծնաւ Գ (4) տղայս: Այլ և ոչխար ևս ծնաւ, որոյ գտոն էր արու
և էգ ի միասին. որ և մեք աչօք տեսաք զգառն:³¹

15 ՌՃԼԸ (1689) Ղատըլ Հասան փաշայն՝ սա զՋամուշչի օղլի
Մահմատ աղէն, զՇարան աղէն և զՋավհար աղէն տարաւ յԱր-
տամետ պատիւ, և անդ սպան գնաստ: Ի ժամանակս գարնան
իսկ ստ տղայոց մահ եղև. և յուսինն խաւարեցաւ:³²

20 ՌՃԼԹ (1690) Թօփալ Օմար փաշայն՝ ի սորա ժամանակս
ի Բաղէշ քաղաքի եղև մեծ աղմուկ ի մէջ վարդապետաց. զի
չորս վանք և չորս եկեղեցիք կան. և ամեն յ վանք մէկ մեծաւոր 347
իւր արեղայիւք կու նստէր. և մեծ վանք և առաջնորդարանն էր
Դոմոց վանք, և առաջնորդ ծերունի մեծ Աւետիք վարդապետն
էր. և այլ երեք վանք և չորս եկեղեցիք հնաղանդ կային նմա-
25 և յայսմ ամի Գրիգոր վարդապետ և Մեսրոպ վարդապետ, զմեծ
Վարդան վարդապետն ևս զարձուցին յինքեանս և բազում գանձն
ետուն Շարաֆ խանին իւրեանց, և առին ի նմանէ ձեռագիր և
մարդ, նաև ինքեանք և զովաթաւորքն ևս գրեցին և կնքեցին
և մեծ պարգեօք առաքեցին ի սուրբ Էջմիածին առ Նիդաղար
30 կաթողիկոսն, և ի նմանէ հրաման և գիր բերին, և զքաղաքն
չորս բաժին արարին: և ամեն մէկ եկեղեցին իւր ժողովրդով
մէկ վանից թէմ սահմանեցին, զի յամէն վանք մէկ վարդապետ
նստիցի առաջնորդ, և զիւր եկեղեցւոյ [թէմն տիրեսցէ] և զհառ և
զիւրաւունս ինքն առեալ զվանս իւր հոգասցէ. և այսպէս մէկ
35 քաղաքի չորս առաջնորդ եղև, որ կայ մինչև ցայսօր սահման
այն, որ ոչ է բարի:³³

ՌՃԼԺ (1691) Դուրսուն Ահմատ փաշայն՝ ի սորա ժամա-
նակս սուլթան Սիւլէյման վայլօաայ յղեաց ի քաղաքս Վան,
որ զՀայոց խալաթն ժողովեց և թուղթ ետ Թագաւորական մօհ-
40 բով, որ մինչև այսօր չէինք տեսեալ:

Եւ զարձեալ ի սոյն ՌՃԼԺ (1691) թիւ, Սօֆի Օմար փաշայն 348
ի Վանայ զուլն զՄարդանենց Ատոմ և զ[Շէկ] Միբգայն կախե-
ցին յունվարի 2 (8), զի սոքա ի Ստամբուլայ եկին, և զուլա-
ղսութք այնպէս իմացան, թէ նոքա ի Թագաւորէն վայլօգայ բե-
45 րին. վասն որոյ, ետուն կախել գնասաւ Այս Օմար փաշայն աստ
մեռաւ:³⁴

ՌՃԽԱ (1692) Իսմայիլ փաշայն ևս զխարաջն յինքն ժողվեց՝
ի սոյն ամի, ապրիլի ԺԴ (13) յառաօտէ արեգակն նուազեցաւ
ե մէջ պատեաց զերկիր այնքան, զի մարդիկք մերձ զոլով
զմիմեանս ոչ տեսանէին ի ցերեկի, և մինչև յերեկոյ կարմիր
5 փռի տեղեաց ի յերկիր, և եղև մահանդրանկաց և սաստիկ շարժ.²⁵

ՌՃԽԲ (1693) Մուրթուզայ փաշայն՝ ստ զՋաւուշ փէսէն
սպան:

ՌՃԽԴ (1694) Ֆիրարի Ալի փաշայն:

ՌՃԽԵ (1695) Գուրջի Մահմատ փաշայն եկն յօգոստոս Ժ
10 (10). սա երկու անգամ մախթու էառ ի վանորէից. սա ետ պլիկ
կտրել և դարաղաջ շինել. և ի նոյեմբեր Ի (20) մանզուլ եղև, դիւր
շինեալ դարաղաջն կատարեց և ապա զնաց.²⁶

ՌՃԽԶ (1696) Ղաթրաֆիլ օզլի Ուսուֆ փաշայն եկն ի Վան
փետր. Ը (8).

ՌՃԽԸ (1697) մեծ պահոց առաջին երկու || շաբթին դարձեալ 349
Դուրսուն Ահմատ փաշայն եկն ի Վան. սա ի մարտի ամսոյ Ի
(20) Ժ (10) մարդ ի գիշերի խեղդեաց. բայց ի Հայոց Բ (2)
կարիճ տղայ և զնոսա ետ խեղդել. և յայն տարի մեռաւ (փա-
շայն), և Լ (30) օր ձայն գայր ի գերեզմանէն:²⁷

ՌՃԽԹ (1698) մարտի ԺԲ (12) Սարը Օսման փաշայն եկն
20 ը քաղաքս Վան. սա սպան զճաճիկ Սինան. և ի յուլիսի Դ (4)
մանզուլ եղև. Եւ ի սոյն ՌՃԽԺ (1698) օգոստ. ԻԱ (21) դարձեալ
ձերունի Իսմայիլ փաշայն եկն ի Վան. սա զնաց ի վերայ Մա-
նզիկերտու և այրեաց զբաղում գիւղորայս, սա սպան զՇաբանն
25 և զՇարօն կախեաց. սա ի գազու դրան մօտի աղբերին վերայ
կամար կապեց.²⁸ Ի սորա աւուրս և ի սոյն ամին Վանայ զուլն
մարդագլուխ ռամ խարտջի կոտոր առին ի Հայոց գուլթարով.
Ի սոյն ամի, փետր. Ի (20) մեք՝ Հայքս և Տաճիկք մէկ օր զպահս
բռնեցաք. յորում աւուրս էր ի քաղաքս Իսահակ Մեծն վարդա-
պետ Արդարեկոյնցեալ, նաև Ծաղուբի Սոգոմօն վարդապետ,
30 հրամանաւ մեծ վարդապետին Դ (4) անգամ պատարագս մտ-
ոոյց ի մերս սուրբ Վտրդան եկեղցին:

Ալի փաշայն հրամանաւ Թագաւորին կամէր գնալ ի վերայ
Բոսորայու պատե || բազմ հետ Արաբուն. և ի յունիսի Ի (20) ել- 350
35 եալ զնաց մինչ ի Բակգատ և անդ մեռաւ.²⁹

ՌՃԽԸ (1699) մեծ փափն Հոռվմայ ընծայ առաքեաց Նա-
հապետ կաթողիկոսին զարմանալի աթոռ մի ե պատուական խա-
լիչայ մի և ազնիւ գաւազան, որք էին յոյժ մեծագին և անտես
մարդկան:³⁰ Ի սոյն թւին սեպ. ԺԴ (13) օր ի հասարակ աւուր
40 արեգակն խաւարեցաւ և աստեղք երևեցան յերկինս, և եկաց
այնպէս ժամս Բ (2), յորոյ աւուրս ոչ գոյր փաշայ (ի Վան), այլ
Չտմուշ օզլի Խալիլ աղայն, որ նստեալ էր փոխանորդ փաշայն,
հրամայաց որ ի միւս օրն ի Թափօր ելին Հայք և Տաճիկք.³¹

ՌՃԽԹ (1700) յապրիլ ԻԵ (25) դարձեալ Սարը Օսման փա-
շայն եկն ի Վան. և ի յուլիսի ԺԵ (15) զնաց ի վերայ Խիզնայ
45 և Չըռբկանոյ, և յօգոստոս Ժ (10) մանզուլ եղև, և անտի գնաց.³²

Եւ յետ դնալոյ նորա՝ Վանայ ղուլն վստահացեալ կրկին առին ի
Հայոցս ամէն մարդագլուխ զսւրուշ մի խարաջի կոտոր դաւ-
թարսով:³²

ՌՃԾ (1701) սեպ. ԻԵ (25) Իսմայիլ ծերունի փաշայն եկն. սա
5 եկաց մինչ ի յունկարի մուտն. և լուաւ թէ ի թաղաւորէն Ֆէրման
կայ գլխոյն. վասն որոյ թողեալ զինչս || և ղորդին, և սակաւ զօրօք 351
ի գիշերի ելեալ զաղա փախեաւ. և իմացեալ զօրքն Մահմաւանայ
եկին բնդդէմ և պատերազմեցան. և զոմանս սպանին, զոմանս վի-
րաւորեցին, և զոմանս թալանեցին, յետոյ թէ հազիւ մազապուրծ
անկան ի զօրս (Պարսից), և խանն ղօրաց սիրով ընկալաւ զնա,
10 րայց խորհրդով Յօշարայ պարսին կողոպտեաց զնա յամենայն
փառաց ասելով թէ՝ ղու լրտես եկեալ ես յՕսմանցւոց յերկիրս
մեր. և ադդ արար յՈսպահան շահին և Թարվիղու խանին.
Հրամայեաց շահն պատուով պահել զնա առ ինքն, և ազդ արասցէ
15 Օսմանցւոց թողաւորին և ներուռն խնդրեսցէ նմա. Եւ թաղա-
ւորն ըստ խնդրոյ շահին ղօրս առաքեաց փառօք և պատուով.
(այլ) նա ի յաքսորս ողորմելի մահուամբ սաաակեալ էր: Սա
մինչ էր ի Վան փաշայ՝ ղրերդի էնդիշար աղասին ընկէց յիշ-
խանութենէ, և բերեալ ի քաղաք պահէր ի կալանս. և փոխանակ
20 նորա զայլս կացոյց ի տեղին. և յետ փախստական լինելոյն
ոմանք ի ղուլագասոցն ասացին, թէ ղատաւսրն ազատեաց փա-
շային՝ (ծածկեաց) դժարմանն և փախոյց զնա. վասն որոյ միա-
բանեալ կալան ղղատաւորն և տարեալ ի բերդն եղին ի բանտ,
որ եկաց անդ աւուրս || ինչ. և ղղջեցան և առաքեցին հանել . 352
25 ղղատաւորն ի բանտէն և եէնդիշարիքն ոչ թողին, ասելով՝ ղուք
թողէք զմեր էնդիշար աղասին, և մեք թողումք զձեր ղատաւորն.
և ղուլագասիքն իբր թէ ծաղր առեալ ասէին. ղուք թողէք մեր
դադին և մեք թողումք զձեր թաղին. և ուղա միաբանեալ սի-
րով թողին զերկոսեանսն:³⁴

30 Եւ ի սոյն թուջս՝ ապրիլի ԺԴ (14) ծերունի Իբրահիմ փա-
շայն եկն ի Վան. սա ազդական էր Իսմայիլ փաշային, որ փախ-
եաւ, որ և սա աստ մեռաւ: Նաև ի սոյն ամի, ՌՃԾ (1701)-ին,
մարտի է (7) ի մեծ պահոց և առաջին ուրբաթն, սաստիկ շարժ
եղև ի քաղաքս Վան. և ի գիշեր ևս շարժ եղև: Եւ ի կիրակէն
35 Բ (2) և Գ (3) անդամ շարժ եղև. և չորեքշաբաթ առաւօտուն
ևս սաստիկ շարժ եղև, որ ամենայն քաղաք ահաբեկ եղեալ սա-
սանեցան, և Հայ և Տաճիկ ամենեքեան թողեալ զտունս իւր-
եանց ի քաղաքէն դուրս կազմեցին վրանս և մնացին տամբք
և տղայիւք, ոմանք յայգիս, ոմանք ի դաշտս և ի գերեզմանա-
40 տունս աւուրս բազումս. և սակաւ ոմանք, որ և ի քաղաքս
մնացեալք էին, գնացեալ ի ժամատունն ննջէին տամբք իւր-
եանց. և ի միւս շաբաթ օրն || դարձեալ ահագին շարժ եղև, յոր-
մէ բազում տունք խախտեցան ի մէջ քաղաքին և ոչ փլան. և
ոչ մարդոյ ինչ մնաս եղև. սակայն ի գեղն Բերդ սակաւ ինչ
45 տուն փլան և այսպէս եկաց քաղաքս յերերմանի իբրև զնաւ ի
ջուրս մինչև ի յօրն գարնանամտին, և սպա հանդարտեցաւ նա-

խտխտամուծեամբն աստուծոյ. և հասեալ ի նոյ. 1 (30) կրկին ևս սասակ շարժեցաւ և քնաս ոչ եղև ողորմութեամբն աստուծոյ:

ԹՃԾԱ (1702) յունւար ԺԲ (12) Ձարկուլահ: Մուստաֆայ փաշայն ևկն ի Վան քաղաքս. սա զԱրճիշու Յաղի գիւղի ոչսն անդ սպան ի գալն. և ի ճտնապարհէն երեք քիւրդ երեր ի Յա- յիւր (գիւղն), և անդ ետ ի դազուխ, և մինն երեր ի քաղաքս և ի նոյն օր ետ ի դազուխ. և հասեալ իւրեանց յըռսմազանն ի չա- յիրն մաչիթ շինեաց և անդ յաղօթս կայր. և ի մարտ ԺԼ (18) յազում հեծելօք զնաց ի Վարագ և ի ապրիլ ԺԷ (17), որ էր օր 10 Նոր կիրակէին [նորեքարթի], զնաց ի տեսանել զձկան բանդ. և այնմ առւր քաղաքացի ոխթն, որք կար՝ նեղացեալ էին ի Թօխմախ Միրաքին, որ էր ոչս քաղաքին, խորհրդովն դովա- թաւորացն] ժողովեցան միարան և զնացեալ ի յայգի Թօխմա- խին. և զի դուռն փակեալ էր, || ոմանք ի պատէն իջին զդուռն 454 բացին, և ամբոխն ամենայն մտեալ ի տունն որոնէր բռնու- թեամբ. և գտին զնա, զի թագուցեալ էր ի ըոյն հաւուց, և բեր- եալ արտաքս անարգանօք հարկանէին, և ընկեցեալ յերկիր եղին պարան ի յոտսն. էին իրրու ԾՃ (500) մարդ, որք քարշեցին զնա անողորմ ի վերայ երեսաց, որ հարաւ փորն ի թուփս և 20 անդէն ի ճանապարհին մեռաւ դուռն մահուամբ և տարեալ ըն- կեցին ի դուռն քաղաքին: Իբրև եկն փաշայն և եհարց թէ՝ ով է սա. և ծանուցին թէ՝ ոչս Թօխմախն է, և քաղաքացիք ինքնազուխ սպանին զնա: Իսկ նա կարծեաց թէ՝ կամակցու- թեամբ խօճայ Զանդուլին է եղեալ այս. քանզի նա էր անուանի, 25 և մեծ, խօսաց տէր: Կայր ընդ փաշային Արաբկերցի խօջայ մի, զոր անուն Զիման Չալաբի ասէին. որ էր սա յոյժ սիրելի և բա- րեկամ խօջայ Զանգուլին և ոչս Թօխմախի Միրաքին. զայս Զի- մանս ի գիշերի գաղտ կոչեաց փաշայն, և առաքեաց բերել զԶան- դուլն. իսկ նա ոչ գիտելով զինչ՝ զնաց երեր զխօջայ Զանդուլն, 30 որպէս և յայլ աւուրս. և նոյն ժամայն հրամայեաց փաշայն և խեղդեցին զնա և ընկեցին արտաքս. և ի վաղիւ հրամայեաց բռնալ և թաղել զնա || ըստ օրինի. և ապա էառ ի քաղաքէն 455 ԶՃ (600) զուրուշ գին արեան Թօխմախին: Եւ ի Հայոցս պա- հանջէր, զի տացեն ինքեան ձեռագիր, որպէս թէ մեր կամօք փաշայն սպան զխօջայ Զանդուլն. քանզի երկնչէր թէ մի գուցէ եղրարք նորա զնացեալ բողոքեացեն ի դուրս թագաւորին. և քա- ղաքացիքն ոչ հաւանեցան այնմ, և ոչ ետուն ձեռագիր. և ի կարի նեղել՝ փակեցին զդուքաններն և զեկեղեցիսն ևս, և ելին ի քա- ղաքէն քահանայք և դովաթաւորք և ռամիկք, անձինք իբր 40 Թեճ (1500) և խորհուրդ արարին, զի ի միասին ի դուռն Արզ- ռումայ փաշային զնացեն, և ի յայն փաշայն գիր և մարդ առեալ ի դուռն թագաւորին զնացեալ բողոքեացեն. Եւ ի վերայ այսր խորհրդին՝ ի Համբարձման ուրաթ օրին ելին ի քաղա- քէն և զնացին մինչև ի Բանգիմահի. փաշայն և դու- 45 լազասիք առաքեցին արս ըզգիարս և մեծամեծս բազում զօրօք, որք եկեալ պաղատանօք հազիւ թէ յետս դարձուցին զժողովուրդ

ի Գեծահրաշի կիրակիներն. և եկեալ ի քաղաք, որպէս թէ հաշտե-
ղան. և ի յուրիսի Ժ (10) մանգուլ եղեալ կ[որ]իտու:³⁶

5 Եւ ի սոյն ՌՃԾԱ (1702) սեպ. Բ (2) Արզի փաշայն եկն
և բազում զօրս հաւաքեաղ առ ինքն ի Յարճէշոյ, ի Յարժկոյ, ի
Բերկ ըրոյ, և ի Բազէշոյ. Սհաթ խանն եկն ԲԲ (2000) զօրոք. և
[ի հոկտեմբեր 2] ելեալ ՁԲ (6000) զօրօք ե թօփով դնացին ի
վերայ Խօշարայ, և կամէին զի խան Մահմատ հանիցեն ի բեր-
դէն և զԻրրահիմ բէդի աղայն դնիցեն պարոն և ոչ կարացին.
ալլ բազում գիւղս ալրեցին. իսկ զօրքն Մահմուտանայ (ղաւաղի)
10 եկեալ ի մէջ բանակին հարին ըզօրսն Բաղիշոյ, և կողոպտեալ
վիրաւորեցին և աւարան ի նոցանէ ձի (120) ձի. վասն որոյ
ամօթալի դիմօք դարձան ի քաղաք. և փաշայն թալանեաց զՀա-
ջի ազի տունն, որ էր ի քաղաքս. և ի նոյ. ԻԷ (27) առանց ման-
դուլի դնաց. և յետ երկու ամսոյ յունվար ԻԱ (21) դարձեալ եկն
15 ի քաղաքս. բայց դուլն Վանայ ոչ ելին ի դէմ ի յայտ աւուրս.
Եւ ի ՌՃԾԲ (1703) թի. Սարքուտայ փաշայի գլխոյն ֆոր-
ման էր [եկեալ] ի թագաւորէն իսկ նա զխափուչին. սպանեալ
էր. և ինքն փախստական սակաւ մարդով ի Վան քաղաքս տնկ-
եալ. և Արզի փաշայն սիրով ընկալաւ. զնա և մեծարեաց և խի-
20 լայեաց զիւրսն և զինքն. և եկաց տոտ ամիս մի և զնաց. Եւ
ի սոյն աւուրս յՍտամբուլ զՖէզուլլահ աֆանտի, որ էր դատաւո-
րաց դատաւոր և մեծ հրամանատար ի դուռն թագաւորին՝ ըն-
կեցին ի փառաց և ի պատուոյն, և զերկու որդիս առաջի մօր ը
մանրամասնաբար կարատեցին, վասն զի ի թագաւորի խաղնա-
25 յէն ԲՃԲ (200000) քիսայ փող վառնեալ էր, վասն որոյ զինքն
եւ չարաչար և դառն մահուամբ սպանին:

Նաև զսուլթան Մուստաֆայն ընկեցին, և զսուլթան Ահ-
մատն եղին թագաւոր:

Եւ ի սոյն ամի Ախիջեանց խոջայ Սաֆարն, որ Լ (30) տա-
30 րի էր, որ դնացեալ էր ի մէջ Ֆռանկաց և յայոմ ամի եկն, և
ունէր ընդ ինքեան բազում գանձս, և յովով մեծագին ոսկեղէն
և արծաթեղէն անօթներ և զարդարանս. և ի գալն եկաց Գ (3)
ամիս և մեռաւ. և ունէր եղբօրորդիս. և Վանայ դուլն ամէն թա-
լան արին աւելի [քան զՃ (100) քէսայի] ապրանք, և եղբօր որդւոց
35 ինչ ոչ հտուն:³⁷

ՌՃԾԳ (1704) յունիսի ամսոյ ԻԸ (28) Տօրեջան Ահմատ
փաշայն եկն. սա յօգոս. Ա (1)-ին զբերդի ենգիչար աղասին ըն-
կէց յիշխանութենէ և փոխանակ նորա դայլ կաքոյց ի տեղին. և
բերեալ ի քաղաքն էարկ ի բանդ: Սա զԱւանուց գիւղի զսուրբ
40 Յօհաննէս զեկեղեցին շինեաց և զՕսման բէգ բերեալ յՈստոն
պարոն կարդեաց, և քաղաքիս պարսպի թօփեր ամէն զինջուֆով
ներկեաց: Սա ի դեկտ. Ժ (10) ֆարման ևհան խալիլ աղին և
Բիւրդ Հուսէն աղային գլխոյն, և զքաղաքի դռներ փակեաց, որ
եկաց մինչ ի յունվար ԺԳ (13), բայց ի նոյն աւուր զափուջի
45 եկն ի թագաւորէն, և ֆարման երեւ իւր գլխոյն, զոր յայնժամ
սպանին և գլուխն քերթեցին և տարան թագաւորին, և զինչսն

դուրադատութիւն թաւանեցին, մինչ զի և զկիրն կողոպտեցին: Եւ
յունվար ԻԷ (27) Խալիլ աղէն և Հիւսէն աղէն ի գիշերի գաղտ
փախեան:

Ոմանք ասէին, թէ սա քրիստոնէի տղայ էր և լոյս է՞ ի
5 վերայ նորա. ուստի դհող գերեզմանին տանէին Հայք և Տաճիկք
և ցաւագարք և ըստ հաւատոց իւրեանց առողջանային:¹⁸

Եւ այս յունվար ԺԳ (13) մեծ շարժ եղև ի քաղաքս Վան.
և ի սոյն ԻԷ (27) յունվարի մեծ շարժ եղև ի քաղաքն Բաղէշ
և բազում տունք փլան և շատ մարդիկ ի ներքոյ տանց մնացին:

10 Եւ ի սոյն ամի Բաղիշեցի մեծ և անուանի Վարդան վար-
դապետն մեռաւ:¹⁹

ՌՃԾԴ (1705) փետր. Ա (1) Քօսայ Խալիլ փաշայն եկն Արդ-
րումայ ի քաղաքս. սա հրամայեաց զպլիկ դամղայ զաբնել, և
յունիսի Դ (4) մանգուլ եղև, ըայց քաղաքացիք ոչ թողին ապա
15 յուլիսի ԺԲ (12) օրին գնաց ի Բասրա:

Ի սոյն թիւն ի քաղաքն Բաղէշ ոմն [չարագլուխ] մօլտայ,
որ էր դատաւոր, ի գրոց իւրեանց հրաման (եհան), թէ ի Հա || ~ 379
յոց ով ոք, որ տաճկանայ, նորա մօտակայ ազգականաց մէջ ով,
որ անկատար արու տղայ (լինի), տղայն նմա հասանի: Սահման-
եաց զայս ի Բաղէշ, և ինքն եկն ի քաղաքս Վան, զի և անդ
20 զնոյն հաստատեցէ: Իսկ Բաղիշոյ մեծ վարդապետք և զօլվա-
թաւորք միաբանեալ աղերսանաց դիր խրկեցին առ մեր առաջ-
նորդ Ստեփաննոս վարդապետ և իշխանաց իշխան պարոն խօջայ
Ախիթան Ղարաաֆարն. և ծանուցին զաղէտս դառնութեան իւր-
25 եանց, զսուգ և զկորուստ ազգիս Հայոց, իսկ Խօջայ Սաֆորն
հրամայեաց վարդապետին, որ յեկեղեցիս ծանուցէ, և ինքն յո-
լով գանձս և փեշքաշ ցրուեաց ի դրունս օճախ տղայիցն և մե-
ծամեծաց, և դամենեսեան դարձոյց յինքն:

Եւ գնացեալ առ դատաւորն նստաւ և դատաւորն կոչեաց
30 զմեծամեծս քաղաքին և ի միասին խորհեցան և կոչեցին զմօ-
լայն զայն և հարցին զպատճառ գալոյն:

Եւ նա որպէս հաւատարիմ գոլ օրինաց իւրեանց, ասաց թէ
ես կամիմ զի յազգէն Հայոց ով ոք, որ տաճկանայ և գայ յօրէնս
մեր, նորա արիւնամերձ ազգականաց որչափ անկատար արու

35 տղայ լիցի պարտ է որ զամենեսեան բերցէ ընդ իւր || ի պայ- 380
ծառ հաւատն մեր: Ես գայս ի Բաղէշ արարի և եկի զի և աստ
հաստատեցից: Զայս ասելով կարծէր հաճոյ լինել նոցա: Եւ ասէ
դատաւորն. ես Ստամբուլայ թագաւորանիստ քաղաքի դատաւո-
րաց դատաւորի աշակերտն եմ և նորին հրամանաւ մայրաքա-

40 ղաքիս Վանայ դատաւորն եմ և չորս կողմն աշխարհի դատաւորքն
ամենեքեան նորա հրամանաւ կուգան: Այս թնչ գարմանք, որ
մեք ամէնքս չեմք կարդացեր, և ոչ ըսեր. դու որ քիւրդ մօլայ
մի ես, և գիւղաքաղաքի մի դատաւոր, ո՛ւր ես կարդացեր կամ
լսել, որ զմեզ զամենեսեան և զմեր առաջին և զմեծ փե-

45 ղաբարի գիրս սուտ համարես, միթէ դու նոր փեղամ-
բէ՞ր ես: Եւ նոյն ժամայն ամենայն ամբոխն ի մի բերան

- առաջին թէ՛ սու մահու արժանի է, զի դմեր նախնեաց օրէնս
խափանէ և իւրն հաստատէ: Ասէ դատաւորն՝ յիրաւի մահա-
պարտ է. այլ վասն Սհաթ խանի խտթերն մի ինչ չար առնէք
դմաւ: Եւ զկնի բազում անարգանայ հանին դուքս ի զիւանէն և
5 նա ամօթալի զիմօք ելեալ գնաց:
- Բայց խօջայ Սաֆարին աւելի քան զէճ (700) զուրուշ խարջ
եղե թէ դատաւորին կաշառ և թէ աղայից և սւլամայից փաշ-
քաշ, և որ ամենեքեան եղեն ի կողմն խօջայ Սաֆարին. և աղա 361
թէ չարն այն բարձաւ ի մէնջ և ի Բողիշոյ:
- 10 ՌճՄԵ (1706) Մաղթուլ օղլի Ալի փաշայն, ի սորա աւելս
քաղաքի ուրաքն վասն կարի և սաստիկ հարկապահանջութեան
եղին ի քաղաքէն մեծ ք և փոքրիկ ք աւելի քան զԵճ (500) ան-
ձինս, ի Վարդավառին պահոց երեքշաբթին, և զնացին մինչ ի
Բանդիմահին և կամէին ի զուռն թագաւորին գնալ. և ծերունի
15 աղայք զնացեալ զարձուցին յեաս ի Վարդավառի կիրակէն և յին
ի քաղաքս:³⁹
- Սա ի մարտի ԻԴ (24) հրամայեաց Հայոցս, որ զքաղաքի
խանդակն երեք օր փորկցին: Սա մայիսի Ժ (10) բազում զօրօք
զնաց ի վերայ խօշարայ և շատ քնաս արար, և յուն. Ա (1) ապա
20 էտու գրեցին, և հանեալ զխան Մահմաան՝ զԻբրահիմ բէգ եղ պա-
րոն և գարձան բազում աւարաւ:
- Եւ ի սոյն ՌճՄԶ (1707) մայիսի ԻԷ (27), էր օղն պարզ,
բամպակ տեղաց յերկիր. Եւ ի սոյն ամի շինեցաւ Նարեկայ վանք
ձեռամբ Մինաս վարդապետին,* Եւ ի յուլիսի Ե (5) շարժ եղև
25 սաստիկ: Եւ յուռուրոնոյն Ալի փաշային ի ներկատան մօտ մա-
չիթ շինեցին:
- Ի յայսմ ամի ճ (100) լիտր շիբայն Գ (3) զուրուշ եղև ի Վան:
Այս Ալի փաշայս ՌճՄԶ (1707) հոկտեմբերի. Զ (6) գնաց: 362
Նաև ի սոյն ամի շինեցաւ Պետրոս առաքելոյ եկեղեցին
- 30 ձեռամբ տէր Բզնատիոսին:⁴⁰
- ՌճՄԷ (1708) մարտի Բ (2) Ջարքազ Ահմատ փաշայն եկն.
սա հրաման (երեք) վասն գլխոյ խալիլ աղային, Ուսուֆ տղա-
յին, և մեծ մուֆթուն. և նոքա ոչ հնազանդեցան. զի Ուսուֆ
եկեալ ի ներքին բերդն ամրացաւ, և խալիլ աղայն իւրեանց
35 տունն և մարտի ԺԲ (12) օրէն մինչև ապրիլ Ը (8) և ապա միա-
բանեալ Բ (2) աղայք և մուֆթին Աբաս Ալի լաճ և Դուղան
աղի Բ (2) լաճ, աւելի քան երեք հարիւր արամբք, որպէս թէ
յՍտամբուլ ի զուռն թագաւորին կամին գնալ, փախեան:
- Սա ել ի բերդ և նետ ձգեաց դէպ ի հարաւ, որ նետն անց-
40 եալ զքաղաքն անկաւ ի չայիրն. և եկեալ ի վայր ի տեղի նե-
տին քարեայ արձան կանգնեաց. և նոյն արձանէն դարձեալ նետս
ձգեաց դէպ ի ծոփն, և անդ ևս քարեայ արձան կանգնեաց և զրեաց
ի վերայ նորա, որք կան ի նետէ արձանին մինչև ցմիւս արձան
իբրև քայլս Ռ (100) մեծ մարդոյ, աւելի և ոչ պակաս: Եւ ՌճՄԹ
(1710) մանգուլ եղև և գնաց:

* խոքը վերաշինութեան մասին է:

- ՌճԻ (1711) օգոս. ԻՆ (25) Ռաջար փաշայն եկն ի Վան. 363
 ոս յունվար Ա (1) սպան Ջալիվար ի (գուցէ Տիւալար) օղլի
 Հոսէն աղէն. և յուլիս Ի (20) գնաց բազում հեծելօք և թօփով
 մեծաւ ի վերայ Խօշարայ. և ի ճանապարհին թալանեաց Ջեռ-
 5 նակայ բերդ, որ լի էր բազում գանձիւք, զի բւիւր նահանգ յահէ
 փաշային և հեծելին ահդ էին թաղուցեալ գամենայն ինչս իւր-
 եանց վառն ամբողջեան, և ապա անցեալ գնացին ի Խօշար, և
 Իրբահիմ բէդն, որ էր ի բերդ, ոչ եկաց հակառակ ընդդէմ. յայլ
 ինքնին իւր կամօք էջ ի բերդէն, և աարեալ զխան Մանմատի
 10 ազայն եղ պարոն և ի մայիս Ա (1) դարձան բազում աւարաւ:⁴¹
 Ի սոյն թւին Սպահանայ շահի եղբայրն փախստական յեղ-
 րօրէն եկն ի քաղաքս Վան. Ռաջար փաշայն յղեաց և կոշեաց
 առ ինքն, և նստ ոչ եկն, վստոն որոյ հրամայեաց տանել զնա ի
 բերդն և առնել ի թաքստիւ. եւ ինքն իւրայնօք և բազում զօրօք
 15 ելեալ զնաց ի Զուխուր,* և թալանեաց դերկիրն. և ի յուլիսի
 ամսոյ Թ (9), որ էր Վարդավառի երկուշարթին, դարձաւ ի քա-
 ղաքս. զշահի եղբայրն իջոյց ի բերդէն և եղ ի նաւ և յղեաց ի
 Աղթամար և խաբջն ինքն հոգայր. և առ շահն և առ թաղա-
 ւորն մարդ յղեաց, և մնայր հրամանաց նոցին:
 20 Եւ ի սոյն աւուրո Վարազայ մարազն ը փլաւ, և երկու 364
 մարդ ի ներքե մնացին, և երկուք մեռան, և երկուք սաղկատ
 մնացին, բայց մեռեալք Թ (9) օր առանց թաղել մնացին. Այս
 Ռաջար փաշայն ոչ եթող թաղել մինչև էժ (700) զուրուշ արեան
 գին էառ և ապա ետ թաղել. յորում աւուր էր առաջնորդ Ստե-
 25 փաննսս վարդապետ և վէքիլ Նադր Ամիրխան, որ էժ (700) զու-
 րուշ պարտք ստին շահով և ետուն:
 Նաե ի սոյն ամի Բարդուղիմէոս վարդապետ զնադ մօտ 365
 փաշայն և ասաց, ես Դժ (300) քիւլայ գարի կուտամ, զիս արա
 առաջնորդ քաղաքիս. և փաշայն ազդեաց քաղաքի դօլմթա-
 30ւորայն, և քաղաքացիք ոչ կամեցան: Իսկ փաշայն բոտ հայց-
 մոն Հայոց զԲարդուղիմէոս վարդապետ ի բերդ ի զնդան ձղեաց
 և կալեալ ի քաղաքէն Դ (4) մարդ, ամէն մարդոյ Դժ (400) փոյս
 եհար և Դժ (300) քիւլայ զարին, զոր խոստացեալ էր նա, զայն
 ի Վարդայ էառ և զՍտեփաննոս վարդապետ կրկին հաստատ-
 35եաց. և Դժ (300) զուրուշ ի Բարդուղիմէոս վարդապետէն էառ,
 յորոյ պատճառս բազում պարտք եղև Վարազայ:
 Ի սոյն ամի Խալիլ տղայն զհարմիր մաչիթի մօտի աղ-
 րիւրն երեք ի քաղաքս. բայց բազում տանց ֆսաս եղև ի քա-
 ղաքին:
 40 Նաե ի սոյն տարիս ի գիւզն Բերդակ ումեմն թուրքի կոմի
 ծնաւ, և էր անձն մի որթին, գլուխն Բ (2), բերան, աչք, և
 ականջ Դ (4) և ոտք Զ (6), ի ծնունդ մայրն մեռաւ և թուրքն
 այն եհար թլավ զորթն և կարեաց և արար Բ (2) կտոր. և զլիտոյ
 կողմն երեք ի քաղաքն, զոր ամենեքեան տեսին և զարմացեալ
 փառս տային աստուծոյ:

* Երեւան:

ԲՃԿԱ (1712) փետր. ԺԲ (12) Հասան փաշայն եկն. սա զոռւխ-
 թայ (սօֆաայ) մի ետ ի դազուխ, ե տատա մի սպան. և ի մար-
 տի ԺԲ (12) զՍամէլի Նաղարն ի յէշ դրին և ի մէջ քաղաքին
 շրջեցուցին: Եւ ի սոյն ամի Արճիշոյ դատաւորին երկու զոմէշ
 9 Գամուկ ծնան և ի միւս օրն դատաւորն մեռաւ: Նաեւ յերկիրն
 Գաւաշաւ. ու մեծն քրդի խոր մի տարեկան, խոր մի ցորեն, և խոր
 մի զարի, ամենեքեան ի քար դարձան, զւր բերեալ ի քաղաք
 ցուցին փաշային և օճախներտց, որ և մեք ևս աչօք տեսաք:⁴²
 Եւ ի սոյն աւուրս Նաղր Զիւօն դինով եղեալ զնաց ի բաղանիս
 10 և քուֆր ետ թուրքացրն, որք առժամայն կալեալ զնա տարան
 փաշայի սարայն, ե անդ դուռն մահուամբ սպանին և ապա կա-
 խեցին ի փայտէ վասն նախասանաց ի տեսութիւն ռամկին: Եւ
 ի սոյն օր հրամայաց, որ լ զալալ ձայնեց ի մէջ շուկային, թէ.
 քրիստոնեայ ոք մի իշխեսցէ սիւստով կապայ, դեղին սօլ, և մըղս
 15 հագնել, և սչ թուր, թուանք, խանչալ, դանակ պահել, և ոչ թամ-
 քով, այարով ձի հեծնել և կամ գինով ի շուկայն շրջել և ոչ
 տաճկին գինի տալ: Այս Հասան փաշայն յուլիսի ԺԴ (14) զնաց
 ի վերայ Պօշարայ և նստաւ ԺԵ (15) օր, զի կամէր որ զխտն
 17 Բահամտի լաճ հանէր ի բերդէն և զիբրահիմ բէզ պարոն զնէր
 20 և ոչ կարաց. և յօգոս. Ը (8) դարձաւ:
 Ի սոյն սեպ. Ը (8) քուրդ մի զոդ եմուտ Պալիլ աղայի այ-
 դին և շուն ըմբռնեաց զնա, վասն որոյ իմացեալ կախեցին զնա:
 Այլ ե Բ (2) թուրքի կին ի յէշս գրին և շրջեցուցին ի
 քաղաքս: Այլ երկու թուրքի կին ածիլեցին (զհերս գլխոյն) և ի
 25 յէշ եղեալ դալալով շրջեցուցին և ապա քշեցին ի քաղաքէս:
 ԲՃԿԲ (1713) հոկ. ԺԲ (12) Արբահման փաշայն եկն ի Վան
 և ի սոյն դեկ. Դ (4)-ին զնաց:
 Ի սոյն թիւ նորոգեցաւ Կտուց Մովսապատ անապատ սուրբ
 Կարապետու եկեղեցին սրբատաշ քարամբք, ձեռամբ նորին
 30 առաջնորդ Սիմէօն վարդապետի և Երեմիային, բայց արդեամբք
 ամենայն քրիստոնէից:⁴³
 ԲՃԿԳ (1714) մարտի ԻԶ (26) Մուրթաղայ փաշայն եկն,
 և յապրիլի ԺԴ (13) զխօջայ Մարութի թոռն զՄարութայն և
 զՄինօյի լաճ զՍահակ կախեց: Ի սոյն ամի խիստ ձիւնամեծ և
 35 կարի ցուրտ ձմեռն եղև, այնքան մինչ զի պղնձէ գուղումք և
 իբրեղք ի մէջ տանցն պատռեցան, և ի յսւնվար Զ (6) ի Յայտ-
 նութեան գիշեր ԺԴ (14) արար ի ցրտոյ մեռան, թող զայլսն.
 յաւուրս՝ Գ—Դ (3—4) աւելի կամ պակաս մեռանէին. և ի սաս-
 տիկ ձմեռն ցրտոյս լուաք, որ ի Յարճէշ քաղաք Ա (1) լիտր փթիւր
 40 զուռուշ մի եղև և մէկ փաթ խոտ Դ (3) զուրուշ և մէկ զարար
 յարդ՝ լ զուռուշ և կէս. և Բ (2) խուրձ խոտ՝ լաւ ոչխար մի տա-
 յին. և այն ևս հազիւ ի ձեռս անկանէր:⁴⁴
 Ի սոյն ամի Փիլիկանց Ախիջան մեռաւ, որ ունէր եղբօր
 որդի և քոյր և քրոջ որդի. և Վանա զուլն զտունս, զայգիս և
 45 զապրանս տիրեցին:
 Եւ ի յուլիսի ԺԵ (15) Ուսուֆ աղայից Ժ (10) մարդ ի գի-

366

367

շերի զաղտ զնացին, զի զնօ՝ աղի լաճ սպանցեն և ոչ կուտացին. զի նորա արթունք էին և սոքա փախեան. իսկ նոքա զհետ մտեալ կալան գմինն և տարեալ կախեցին:

5 Եւ ՌՃԳԴ (1715)-ին այս Մոսկովայի փառայն զնաց ի վերայ խօշարայ Ձէ[յ]նալ բէգ ը պարոն հանել և զԻբրահիմ բէգ զնել սլարոն. և ի դնալն՝ իմացեալ Ձէ[յ]նալ բէգն բաղում զօրօք եկն ի դէմ փառային. և ի Զանկայ դաշտն հանդիպեցան միմեանց և յոյժ պատերազմեցան. և յերկու կողմանց աւելի քան զԾ (50) 10 այր տնկան, մինչ զի և դատաւորն, որ էր միականի Աւդուլաւ Խֆանդին մեռաւ, և փառայի զուլսն ևս վիրաւորեցին. բայց յետոյ Ձէյնալ բէգ խիւսյեաց զփառայն և հաշտեցան: Սա ի նոյ. ի (20) մանգուլ եղև և ԻԱ (21) զափուջի եկն և զզուլսն հհաւ. ի ոոյն ամի մարտի Ը (8) յառաւօտէ շարժ եղև ի քաղաքս Վան, յորմէ ի յայդիքն սուրբ Յակոբայ վեր տուն մի փլաւ. վեց 15 հոգի աակն մնացին, չորսն մեռան և երկուքն ապրեցան: Նաև Բարդուղիմէոս առաքելոյ դմբէթն թաւ և խօշարայ բերդի բաղանն խախտեցաւ. Ղալա սարայ բերդի յիշադին վերայ քօշկն փլաւ և զյիշադն աւերեաց, որ և բազում մարդիկ ի ներքև մնացին: Այլ և Սաթմանից քօշկն փլաւ և զբազումս սպան. և այլ 20 բազում գիւղք տապալեցան և յոլովք մնացին ի ներքև և բազում ֆնաս եղև Մահմադանայ երկրին: Եւ ի սոյն ամի ի Յարճէշ քաղաքի ի մեծի հինգշաբաթի գիշերն առաւօտեան ժամուն շարժ եղև, որ եկեղեցւոյ դմբէթն ը անկաւ, և ԼԷ (37) մարդ ի ներքև մնացին. բայց խնամօքն ասառւծոյ մինն մեռաւ և այլ ամե- 25 նեքեան ապրեցան այլ շատքն սաղկատ եղեն:

ՌՃԿԵ (1716) յունվար ԺԸ (18) Զանլի Մահմատ փառայն եկն, որ Բազլի (գուցէ Ֆազլի) ասէին. սա հասեալ ի Յարճէշ, զմոտալին իւր յղեաց ի քաղաքս, և հրամայեաց, զի ամենայն մեծամեծք և փոքունք զնասցեն ընդդէմ նորա մինչև ի Բերկլի, 30 որ և ելին ամենայն զօրք քաղաքին աւելի քան զԵՌ (5000) անձինս. և հասեալ ի Բերկլի հանդիպեցան միմեանց և եղեն անձինք ԶՌ (6000) և գնացին ի վերայ Աբտղու եկրին և Մահմուտանայ բաղում և անասելի ոճիրս գործեցին, քանզի Եղիգու ազգն և զանմեղ քրիստոնեայսն առհասարակ սպանին, զտունս ի մարդով և զախոռո լի անասնօք այրէին և նոքա ի մէջ տո- 35 չորէին մինչև յելս շնչաց. նաև Դ—Ե և Զ (4—5—6) անդամ սրով հարեալ սպանանէին. և զայլսն, որպէս զանասուն զանակաւ զե- նուին և զտղայս կախեալ յերկու ոտիցն յերկուս հերձէին և ձղէին յերկիր և զկաթնասունս սրով սպանանէին. զՀայոց և զԵ- 40 ղիգաց զարս և զկանայս զգեղեցիկս, զերիտասարդս և զմանկունս ԶԺ (60) ը հոգի գերի բերեցին. նաև ԼՌ (30000) ոչխարս և անթիւ ձիս և ջորիս, եղինս և զոմէշս, պղնձեղէնս և արծաթեղէնս թալան բերին, որ թիւ ոչ մտանէր. և զի էր առաջաւորացն 45 ձմեռն ձիւնամեծ, և կարի ցուրտ էր. և շատք ի յահէն փախըստական եղեն ի լերինս և ի ձորակս, ի դարակս և ի սահմանս,

և անդէն բժաճեմք և ցրասաստոյց մեռան: Իսկ այն ողորմելի
զերիքն հետիոտտ ի ճանապարհին առաջի ձիոցն թէ զինչ տան-
ջանս կրէին, մանաւանդ խղճալի կանայքն ի ձեռս զազրագործ
և անաստուած անօրինաց. եւ ի յուշմար ԻԴ (24) եմուտ ի քա-
5 զաքս բազում զերեւաւ և աւարաւ. և ի միւս զիշերին Գ (3) Եզի-
դի եղ ի զազուխն. և ի յուն. ԻԶ (26) զԽալիլ աղայն սպան. և
հասեալ ի մարտի ԼԱ (31), որ էր Յարութեան Զատիկի մեծ շա-
բաթ օրն, ինքն մեռաւ, և գրեթեալ գերիսն ոմանք ցրուեցան և
զերծեալք փախուան և զոմանս քրիստոնեայսն զնեալ ազատեցին
10 և զոմանս հանեալ ի հաւատոցն ուրացուցին:⁴⁰

ԹՃԿԶ (1717) օգոս. ԻԶ (26) Դալի Հուսէն փաշայն եկն ի
(40) բայրազօք. և քաղաքացիք ելին ընդէմ և պատերազմեցան
ընդ միմեանս ի Լէզքայ դաշտն, և զօրք փաշային յաղթեցին
զվանեցիս և զբազումս վիրաւոր թիւն, և զձիս, և զգէնո, և
15 զհանդերձս կողոպտեցին, որք մերկ և ամօթալի զարձան ի յետս
և փաշայն գնաց ի յետս ի Յաւանց, և զգիշերն անգ մնաց.
և ի վաղիւն եմուտ ի քաղաքն, իսկ քաղաքացիքն այլ ոչ ելին
ի դէմ: Ստ եկաց մինչ ի նոյ. ԺԳ (13), որ էր իւրեանց Դուրբան
բայրամ և ի նոյն գիշերի ելեալ զաղտ գնաց սակաւ. զօրօք:⁴⁶
20 Ապա եկն Զտլաբի Ուսուֆ փաշայն և շուտ մանդուլ եղև
և զնաց. և դարձեալ եկն, և քաղաքացիքն ես կրկին ելին ընդ-
դէմ մեծաւ փառօք. սա եկաց մինչ ի ԹՃԿԷ (1718) և մարտի
ԺԳ (13) գնաց:

Եւ ի սոյն ամի յուլիսի տասն զաղսւ մի լաճ ԿՏճԻԿ Դու-
25 լամիրն և քուրդ մի ի զազուխ հարին. և օգոստոսի ԺԵ (15),
լուսինն, որ էր ԺԵ (15) աւուր, իսկսա խաւարեցաւ և սեացաւ
իրեւ ժամ Բ (2) և ապա դարձաւ ի դոյն արեգական և յետոյ սակաւ
սակաւ պայծառացաւ:

ԹՃԿԷ (1718) օգոս. Է (7) Բալաջի Մահմաա փաշայն եկն
30 և ի փեար. մէկ մեծ խոռվութիւն եղև ի մէջ Խալիլ աղայի լաճ
Մահմաա բէգին և Խալիլ աղային. իսկ Մահմաա միաբանեցաւ
ընդ Նոհ աղի լաճ Մահմաա բէգին, ելեալ առին զբերդն և ամ-
բացան. և չառ հարին, ի վերայ Ալի աղի թիւն. և Ալի աղայն
փախստական լինէր տանէ ի սուլն և նոքա ուր և լսէին թէ անդ
35 է՝ հարկանէին զթօփ, որ և բազում տանց քնաս եղև, յոլով մար-
դիկք մեռան իսկ Ալի աղայն ոչ կարաց համբերել, այլ ի փետր.
ԻԸ (28) ելեալ զաղտ փախեաւ ի քաղաքէն և եղբայր իւր Աւ-
դուլլահ աղայն և Թամուր աղի լաճ Մահմաա քէնէն: Իսկ զու-
լաղասիք հրամանաւ թաղաւորին համարձակեալ թալանեցին և
40 այրեցին զտուն Ալի աղային, և զեղբօրն Աւդուլլահ աղային, և
ապա յետ աւուրց առաքեցին խաբանօք բերին զՄահմաա քէ-
նէն ի քաղաքս, և յապրիլի Գ (3) սպանին զնա թուանքով: Եւ
այս համբաւս տարածեցաւ. ընդ ամենայն աշխարհս, թէ Վան քա-
ղաքի զուլն ապստամբեալ է. և նոքա իջեալ ի բերդէն, զոմանս
45 թողին անդ պահողս, որպէս սեպական ժառանգութիւն և ոմանք
զքաղաքս տիրեցին, և բերդի նստողն ևս ի հրամանս սոցա կայր
և մնացին այսպէս աւուրս ինչ:

Եւ ՌՃԿԸ (1719) յոսիսի ԺԸ (18) հրամանաւ թաղաւորին
Քօփրուլիի որդին Աւղուլսի փաշայն եկն առնել դաւթիշ և դա-
ասասան, քննել և իմանալ և հատուցնել ըստ գործոց. յորում
աւուրս էր ի քաղաքս Վան սոյն Քալաշի Մահմատ փաշայն, որ
5 և ինքն իւր ամենայն զօրօք ելեալ զնաց ընդդէմ և քաղաքի 373
զուլլադասիք զօրօք իւրեանց. և միաբան գնացին ընդ յառաջ
մինչև ի գիւղն Աղնականց, յայնկոյս գետոյն հանդիպեցան իրե-
րացի էին ընդ նմա բազում անթիւ հեծելազօրք, նաև յԱմթայ
րէզն իւր զօրօք, Բաւայ և Զգերու պարոններն իւրեանց զօրօք,
10 և այլ բազում հեծեալք և անհամար հետեակք:

Եւ ի վաղիւն ելեալ անախ եկին յԱղնականից դաշտն իջին.
և անդ մեր փաշայն մեծ ուստիւ. արար նմա և զօրաց նորա. Եւ
ապա նստեալ խօսեցան վասն ամենայն անցիցն եղելոց և զպա-
ճառսն չարեաց. Եւ նոյն ժամայն ի մէջ դաշտին եհատ զգլուխ
15 Ալի աղային և Նօհ աղայի լուծ Մահմատ աղային, և անդէն եթող
ի մէջ դաշտին. և ինքն ելեալ զօրօք և բանակեցաւ ի մէջ դաշ-
տին Աւտնցու, և զրեւդն դարձեալ յանձնեաց ի դիպարս և յն-
ղիշար աղասին, և ինքն եկաց անդէն աւուրս ԺԵ (15) և ապա
գնաց զօրօքն իւրովք:⁴⁸

Եւ յաւուրս սոյն Քալաշի փաշայն Մօլայ Խրաբրի թոռն
գինով եղեալ գնաց ի Յարութիւնի տան վերայ վասն քուերն. և
զի արևն ի մուտ էր, Յարութիւն և իւր զբացի Ախիջան, զոր
Գառու ատամ ասէին, ի սոքա երկոքեանս նստեալ էին ի սեղան 374
ի տան դրան. և յանկարծակի տեսին զտաճիկ իջեալ ի պատէն
25 և եկն առ նոցա զինուք, և նոքա երկուցեալ մեծարեցին զնա, և
կանգնեալ ինքեանք նստուցին զնա ի վեր. և նա ասէ ցՅարու-
թիւն՝ կոչեա աստ և զքոյրն քո. և նա ասէ՝ մեծ ամօթ է քեզ
այդ ասելն, զի ահա մեք Բ (2) կարիճ, կեր և խմիր որչափ պի-
տիւ. Եւ նա ասէ՝ ոչ, թող նա ևս գայցէ, վասն զի ես վասն նորա
30 եկեալ եմ. և Ախիջան ասաց՝ չամաչմս որ ասես եկեալ եմ նա
ապով, ել և գնա. Եւ նոյն ժամայն եհար զսուր ի սիրա Ախի-
ջանին և սպան զնա. և Յարութիւն եհան զսուրն ի ձեռաց և
եհար զսիրտ և սպան զտաճիկն, և մտեալ ի տունն զքոյրն ևս
ոպան և ի յառաւօտն ել ինքնին և գնաց առ փաշայն և պատ-
35 մեաց զեղեալսն թէ՝ տաճիկ եկն ի վերայ իմ տան, վասն իմ
քրոջս և սպան զղրացին մեր, և ես սպանի զտաճիկ և զքոյրն
իմ. Եւ նոյն ժամայն կալան զնա և եղին ի շղթայս. այս եղև ի
սեպ. Ա (1) և պահեցին զնա մինչև ի նոյեմբեր է (7) և ապա
կախեցին զնա և այլ տաճիկ մի ընդ նմա. և ԸԺ (800) զուրուշ
40 արեան գին առին ի Յարաբուց հողի այգեստանեայց:

ՌՃԿԸ (1719) օգոս. Լ(30) ծերունի յաջի Ալի ի փաշայն եկն. 375
սա ի փետր. Ը (8) սպան զՆսման աղի լաճ Հուսէն աղէն և զնա-
մաթի լաճ Ալի աղէն, և այլ երեքեան, ի յահէն. վասն որոյ Ու-
սուֆ աղէն իւրով զօրօք ել ի ներքին բերդ եհար զվրսն և կանգ-
45 նեաց զրայրաղն, մինչև ի լոյս զմանկալն վառէր և թօփ ձգէր
ընդդէմ փաշայն. և Խալիլ աղի լաճ Մահմատ բէգ՝ այն որ գհետ

Նօհաղի լաճուն զբերդն գողացան և ի դալն Աւղուլլահ փաշային փախեալ, և այժմ ի կողմ այս փաշայիս է. և զիշերի աւելի քան զԵՃ (500) թօփ զարկին յերկուց կողմանց բերդէն ի քաղաք, և ի քաղաքէն ի բերդ, և ապա խալիլ աղայի լաճն էառ ի փաշայէն 5 Ծ (50) ընտիր մարդ, և զնացեալ ելին ի բերդն վերին, և ի դիշերի իջին անտի հնարիւք ի ներքին բերդ. և մինչ Ուսուֆ իւրով զօրօք նսաւալ կային անհոգ ի մէջ վրանին, և սոքա յառաժօտէ յանկարծակի հասին ի վերայնոցա զինուք և սուսերօք՝ հարին զվրան և աւարին զդէնս նոցա, և կալեալ զզլխաւորս նոցին զԼօթոնց Ուսուֆ աղայն, զԻբրահիմ քէհէն, զՄուստաւայ 10 բէգն, զՕսման աղէն, զՏուղանտի երեք լաճ, և զայլս մեծագոյնս, կապեցին զձեռս, և այլք փախեան և ցրուեցան. և զկապեալսն տարան դէմ փաշային ի սարայն, և ի նոյն պահին զԺԴ (14) — ի նոցանէ զլխատեաց. և Ժ (10) ի զազուլս հնար. և ի սոյն պատճառէ՝ ի Ծաղկազարդի կիրակէն, որ էր ապրիլի Ժ (10) զՀաւագոյնց խօջայ Մաղաքեոյն և զԿոր Ուսուֆն կախեաց. և յունիսի 15 Ե (5) զՆոր աղի Կորն սպան. ի յունվարի ԺԵ (15) զԻբրահիմ քէհէն և զկանտչագլուլս մօլտայ մի ի յէջ հեծոյց և ի մէջ քաղաքին այնպէս խայտառակ շրջեցոյց դաւալով:⁴⁰

376

20 Սա զփաշայի սարային և զբերդի պարիսպն բազում տեղիս նորոգեաց. զսարայի մէջի բակն մեծացոյց, և միւս ևս նոր դարձան երաց ի դուրս, և աւելի խարաջ մի էսոռ ի Հայոց: Սա հրամայեաց թէ տաճիկ ոք մի իշխեսցէ թրով և խանչարով շրջել ի մէջ քաղաքին, որ և յտէն ամենեքեան զէնքնկէց շրջէին. և տղոս 25 Հայոց էին և խաղաղութեան:

Սա ի խնդրոյ աէր Իգնատիոսին՝ զՊեարսս առաքելոյ եկեղեցւոյ դուռն զբսին երկս: Վեղիւով ետ բանալ, որ Դ (4) աստիճանաւ ելանէին: Սա ի յունվարի Ի (20) մանգուլ եղև և ել ի քաղաքէն և զնաց ի գիւղն Աւանց մինչ փեար. Բ (2) անդ եկաց և ապա գնաց. և ի միւս ամին մօլտայք քաղաքին ժողովեցան և եկեալ զՊետրոս առաքելոյ դուռն քակեցին. և ինքն տէր Իգնատիոս փախեալ. և կալան Ե (5) մեծ ի իշխան և եղին ի բանդ. և յեօթն եկեղեցեաց եօթն քէսայ տուգանս առին, որ բազում 30 ոսկեղէն և արծաթեղէն սպասք հալին և ետուն և ապա թողին իշխանաց զառաջին փոքր դուռն շինել: Զայս ամենայն չարիքս խալիլ աղայի լաճն գործեաց, և ինքն փախեալ Ստամբուլ, և անդ սպանին զնա, և ընկեցին ի հրապարակ. որ շունք կերին զնա:⁵⁰

377

ՌՃՀ (1721) փետր. ԺԸ (18) դարձեալ Ավտուլլահ փաշայն եկն և մայիսի մէկն գնաց ի վերայ Խօշաբայ. իսկ Զէյնալ բէգ պարոնն զեղբայրն իւր Եթոդ ի բերդն, և ինքն էջ և եկն առ փաշայն և մեծարեաց. և եղեն սիրելիք և բարեկամք. և փաշայն մեծ պարգևօք դարձաւ ի քաղաք. և ի նոյն աւուր Օսմանցին էառ զԹիֆլիզ:

Եւ հրամանաւ թագաւորին ի ՌՃՀԲ (1723) եկին ի Վան 45 Ամասիսի փաշայն, Ուրհայու փաշայն, Զանգրու փաշայն, և այլ փաշայք զօրօք իւրեանց և հեծելովք առ Ավտուլլահ փաշայն,

որ եղև նոյա զօրադուխ և ուրասքար, և գնացին ի վերայ Պարսից և առին զնոյ, զՈրմի. զԵրեան, զԹավրիզ, զՀամատան, զՄուղան, և այլ բազում փոքր քաղաքս:

- Բայց թէ ռոյափ անողորմ արիւնս հեղին և գերի բերին, 378
5 որ ի թիւ և ի գիր և ոչ մտանէ. զի ոչ ճնաց աշխարհ, որ ԴՃ. ԵՃ (400—500) դերի ոչ տարան. մինչ զի յՍտամբուլ Անկիւրեցի նորրնծայ կաթողիկոս ԸՃ (800) գերի գնեալ ազատեաց. թող զայն որ ուրացուցին. և այլազգի գերիս կրկին էին քան զքրիստոնէից գերիս, որք ամենեքեան ցիր և ցան եղեն, և ցրուեալ
10 խառնեցան յայլ ցեղս և յաղգս և ի լեզուս օտարս, և նեղեալք ըստ ամենայն յամենայնիւ. Եւ Ավդուլլահ փաշայն յամենայն սեղիս դօրավտր և զօրտէլուխս կարգեաց, և ինքն եկաց ի Թավրիզ մինչև [ԲՃ] ՀԵ (1726) թիւն. և ապա Ալի փաշայն ի Թաղտորէն եկն ի Թավրիզ և Ավդուլլահ փաշայն յօգոս. ԺՁ (16)
15 եկն ի Վան, և զորդին իւր զԱրդրահման ի աեղին եղ փաշայ քաղաքիս. և ի սեպ. Դ (3) գնաց ի Յոււրհայ:

- Եւ ՌՃՀՁ (1727) այս Արդրահման փաշայս իւր սարայի մէջ նոր բաղանիս շինեաց և ի Յաւանուց ճանապարհն ի աղմոտ տեղիս իրրե քայլս Ռ (1000) սալայտակո արար: Սա քանզի
20 մանուկ էր և գինեաէր. ևս զի յՍտամբուլ տեսեալ փոքրիկ նաւեր տուաւ շինել և փոքր թօփեր եա գնել ի մէջ, և ամէն երեկոյի ոակաւ մտրդով մտանէր ի նաւն գինով և սաղով զգիշերն ողջ շրջէր ի վերայ ծովուն, թօփ ձգէր այսր և անդր, ուտելով և ըմպելով ուրախանայր, և յա և ոսոտ ելեալ գայր յիւր սարայն. ի
25 մարտի ԺԸ (18) մանդուլ եղև և գնացեալ ի Տրապիզոն մեռաւ: Թիւ ՌՃՀԷ (1728) Քանլի Մուստաւայ փաշայն եկն ի Վան. Թիւ ՌՃՀԸ (1729) Արաբկերցի Մահմատ փաշայն եկն, որ Փաշաջի ասէին. եկն վոյվոտայ ի Վան և իւարտջ էառ:
- Թիւ ՌՃՀԹ (1730) Գարայ Մուստաւայ փաշայն եկն, որ
30 Թավրիզ ստրասդար էր. և փախեալ էկաւ մօտ չավուշբաշին. յաիս արին, յետոյ դնաց:

- Թիւ ՌՃՁ (1731) Արիֆ Մահմատ փաշայն եկն ի Վան:
Թիւ ՌՃՁԱ (1732) մեծ Թամուր փաշայն եկն ի Վան ապրիլի Դ (3), աւաղ երկուշաբթին, և միւս օր ել և գնաց յԱրդրում, մայիսի Ձ (6) օրին դարձեալ եկն, և հասեալ ի Քարափոս՝ չաւուշբաշի Աւտուլլահ տղայն սպան. Նօհ աղի լաճ Ահմատ քէհէն և
35 այլք փախեան և զօրք փաշային զհետ մտեալ բաղումս թալանեցին, և շատս վիրաւորեցին, և այնպէս ջարդելով եկն եմուտ ի քաղաքս. և Դ (3) դարգահն և զաղտան դուռն չանգալ և դարաղաջ շինեց, ով ի դէմն տանէին՝ չանգալ ձգել տայր. և ամենայն երկիր դողային ի յահէ նորս. և յայսմ ամի դնաց ի վերայ Բաղիշոյ, և զխանն փոխեաց, Դ (3) մեծ աղայ սպան, և բազում գանձս էառ, և եկն դարձեալ ի Վան:

- Եւ ՌՃՁԲ (1733) գնաց ի վերայ Աւլմաստսւ մայիս ամսոյն, և կօղպտեաց գնա. էառ զԱխրակ, Դ ԴԻ (3—4000) մարդ սուր քաշեց և դարձեալ եկն ի Վան. իմտատի սաֆարիա ժո-

դովեաց քան զԿ (60) քիսայ աւելի. ի մայիսի Ի (20) ել և գնաց ի վերայ Թավրիզոյ և Հառ. և գրազուսն ի Պարսից ազգէն կոտորեաց և գերի արար, որ Թիւ ոչ գոյր:

Ի սոյն Թիւ, յունիսի Ժ (10) օրին եղև գօնամայ Գ (3) օր և Գ (3) գիշեր. որ Թահմադն յեա դարձուցին ի Բաղդատ գօրքն Թօփալ Օսման փաշային:

Ի սոյն Թիւ եկն ադգ մի Թաթար, որ մարդակեր էին, գնացին ի Թավրիզ առ Թամուր փաշայն. և փաշայն ի զնջիլ եղած դուզսադնեաց օր ԺԵ (15) մարդ թային սայր նոցա, որք մորթէին և ուտէին:

Ի սոյն ամի դարձաւ Թամուր փաշայն ի Թավրիզոյ և եկն ի Սալմաստ. իսկ Վանայ դուզն՝ որք էին Թամուր տղի լաճ Ամաստ բէգ, Սէիտի Խրզըրի լաճ, Ալի աղի լաճ Օսման բէգ և այլ մեծամեծ աղայք, խորհուրդ արարին թէ փաշայն ոչ թողումք որ ի քաղաքս մտանէ. և Վանայ Մուսալիմ Ալի տղայն իմացաւ, մարդ յղեաց առ փաշայն ի Սալմաստ. և նա մէկ օր Սալմաստու եկն ի Խօշար. իսկ Վանայ Հայք և Տաճիկք ի յահէն դողային. և գիմեալ ի քաղաքն նորա շինած դարաղաջներ ու շանգաներ ջարդեցին. փաշայն Գ (3) օր նստաւ ի Խօշար, թէ զան ի գէջն, սակայն ոչ գնացին այլ դարգահներ գործեցին և թուանքչիք ի բաղան լցին. փաշայն իմացաւ որ կռուիլ կամին, ի Խօշարայ եկն ի Ղուրաշ գիւղն, և դուրս եղած ամէն քրիստոնեայ ռայէն գնացին ի մօտն. երկնչէին թէ թալանէ զինքեանս. և նա յուսադրեաց զնոսա ասելով թէ՝ մի երկնչիք, երթայք, նստաբուք միամիտ ի ձեր տեղին: Յետ գնալոյ նոցին, ինքն ևս հեծեալ ի ձին, ի Ղոուրաշայ եկն ի Գենդանանից գեղջն առաջնօրն անց, գնաց ի ծովու. եղերն ի բերդի ետեւն. զի յետ ենգիչար տղասունն լանս եղեալ էին. ի գիշերի ել ի բերդն և լցեալ զթօփերն ձգեաց ի վերայ աղայոց տանց ուր և կամէր, և անճար մնացեալ բացին ամենեքեան զդրուէն և փախեան. և ապա եկն փաշայն ի սարայն և նստաւ ի տեղի իւր և կալեալ զենգիչար աղասին սպան փոխանակ տալոյ լերդին ինքեան: Յետոյ սարասքաբն խնդրեաց զնա ի Ղարս, և զնոց, անդ Առնաւուտ փաշայն եհատ զգլուխ նորա ի ՌժՁԴ (1735) Թիւ:

Ի Թիւ ՌժՁԵ (1736) քուրդ Իբրահիմ փաշայն եկն սստ, մեռաւ:

Թիւ ՌժՁԶ (1637) [Սէլիմ փաշայն] եկն. յետ զլուռն (դուլին) կռուաւ. շատ ռազիլութեամբ զսուրս արին ի քաղաքէն զնաց:

Թիւ ՌժՁԷ (1738) Մուսուլցի յաջի Հուսէն փաշայն եկն ի Վան. յետ զլուռն կռուան. ալչախ ինկաւ, որքան թախըմ ունէր ետ Օսման աղին, ինքն ահուղարով գնաց ի Մուսուլ:

Թիւ ՌժՁԸ (1739) Վանեցի Օսման աղայն եղև Վանայ փաշայ. ի սոյն Թիւ շինեցաւ Հայկազանից սուրբ Աստուածածին եկեղեցին: Եկաց սա ի Վան մինչ ի ՌժՂ (1741) և ապա մանգուլ եղև ի Մուսուլ. և անդ Հուսէն փաշայն եհատ զգլուխ նորա, զի ասին թէ Ֆէրմանլի էր, վասն շինման ներքին [բերդին]:

Թիւ ՌՃՂ (1741) Սուրբանջի օղլի Օմար փաշայն, յետոյ
Մուրթաղայ փաշայն եկն, Մուսալիմ Սարխօշ Ալի փաշայն Գ (3)
ամիս հասաւ և զնաղ. Մուրթաղայ փաշայն և Ռմար փաշայն
մնացին ի Վան. ոռայէն շատ նեղացան ի յՕմար փաշայնէն, ուստի
5 հողեկոյս մեծ Ախիջան աղէն Ղարաստֆարեան առեալ զոռայէն
զնաղ յԱրղրում առ Հումալ օղլի սարասքար վազիրն. և կամէր
ի զուսն թաղաւորին գնալ, վասն որոյ Ուսաքեաց ի զուսն թա- 383
ղաւորին և ծանոյց զարարս նորին և զգալն սոցին ի Կարին. և
ընդեալ հրաման յղեաց ի Վան ի վերայ Մուրթաղայ փաշային.
10 և Մուրթաղայ փաշայն եղբայրադիր զուրով նմա, սակայն զթա-
գաւորի հրամանն կատարեաց. յաւուր միում ելին երկոքին փա-
շայք ի բերդն, վասն ճաշ առնելոյ, և անդ կամեցան սպանա-
նել զնա, և ոչ եղև հնար. և իջեալ ի բերդէն եկին Թավրիզու
զոնով, քանդի Մուրթաղա փաշայն ի Ջաւուշբաշոնց տունն էր
15 իջեալ, և Օմար փաշայն ի սարայն. հասեալ ի Թավրիզոյ դրան
փոքրիկ ջամիին յառաջ, Օմար փաշայն կամենայ աղարադասոնց
փողան զնալ, սակայն ձին ոչ զնաց և շատ կանգնեցաւ ॥¹⁰⁰

Թիւ ՌՃՂԲ (1743) Արծկեցի Սուլէյման փաշայն եկն ի Վան
մեծ սղուծիւն եղև, որ քիւլայ մի ցորեան հարիւր զուրուշ ծախ-
20 ւաւ, լիտր մի ալիւր Գ (3) զուրուշ, ամէն բան սոցա նման.

Թիւ ՌՃՂԳ (1744) Ղաբիբ Իյիթ Օմար փաշայն տեղիս եկն.
մտնսուպ չունէր:

Թիւ ՌՃՂԴ (1745) [Թաղթայ Սադկալ] Հուսէն փաշայն՝ սա
սպան զՇկալ մեծ Օմար աղէն:

25 Ի սոյն թիւ Աստուածածնի պահսց Թահմազ եկն ի վերայ
Վանայ. մէծ կըթլըզ եղև. աստուած ետ յետս դարձաւ:

Թիւ ՌՃՂԵ (1745) Ջալիք Օմար փաշայն եկն. Բ—Գ (2—3) 384
ամիս եկաց, գնաց.

Թիւ ՌՃՂԶ (1747) Ղայաջի Արղուլլահ փաշայն եկն. խօջէք
30 շատ տուգնեց. Հայկավանից եկեղեցւոյ թառմէն (վերնատուն)
փլաւ. տէրտէր օրհնէին, անտի ևս տուգանս էառ:

Թիւ ՌՃՂԷ (1748) Սինան Մուսատաւայ փաշայն եկն. Եւ ի
[ՌՃ] ՂԸ (1749) Ղարայմիրաքենց Լալէն մեռաւ. Գ (3) օրէն
ետք մարմին ի զերեղմանէն հանին, գլուխ կտրեցին, ճաշունենց
35 դռնէն կախեցին: Յայսմ ամի Գաղանչոնց Սաֆար կախեցին, որ
Խօջինկայ Շարամիրի տունն կոխեաց:

Թիւ ՌՃՂԸ (1750) Ջաբրինի Օմար փաշայն եկն ի Վան.
զրամ կտրեց. հինգ փարանոց արաց ԼԲ (32) փարայ, ամաղանի
ԻԵ (25), Դաւուդ աղէն սօլաղասի էր, ի մէջ չայիրին սպան:

40 Թիւ ՌՄ (1751) Աւտի Ջալալ օղլի Յաջի Հուսէն փաշայն
եկն, սա սպան գնաւի Հասան, զՀաւուշի Ծուռն, Ըռէզի Լօլօն,
ոտպոչներ⁵¹ շատ սպանեց. խօջէք բռնեց, շատ զրամ էառ. հացն
շատ թանգ էր՝ գարին ԻԵ (25) զ[ուրուշ] էր, ալիւրի լիտրն մինչ
Բ (2) զուրուշ. յղեաց Մուսուլայ շատ հաց բերաւ. լիտր աբասի
45 մի իջաւ: Անիծեալն (մօհթասըլ էր) թէ ինչ ॥ կերաւ, գրեւ ոչ
անկանի:

- ՌՄԲ (1753) Թօփչենց Մուստաւայ տղայն || սարտսզար Հա- 385
ւանդ հետ ղուլին զնացին ի վերայ Թադուրցւացն, (քորդի ցեղ
է), Թաթար խանն այնպէս պարտեաց, որ ոչխորի պէս ամէնն
իբաց (մերկացոյց), և խոյտտոակ եկին տեղս:
- 5 Թիւ ՌՄԳ (1754) Ղարսեցի Կոր (կոյր) Ուսուֆ փաշէն հետ
զլսուն կռուան, մատուցին սարայն, էլսան մուշիթ, բռնեցին թուան-
քի յառաջ. յղեաց Սօշարայ մարտի բեր, էլսան դէմ չթողին, գի-
շերով զազա դռնէն ելեալ փախեալ:
- 10 Ծէ (57) օր նստաւ չայիր, գնաց: Ի սոյն թիւ Շահստավար օղլի Մուստաւայ փաշէն եկն և զնաց:
Թիւ ՌՄԴ (1755) մարտի Ա (1) եկն [Գորշի Հաճի փաշէն]
Նորտվանց (ղիւղ) նստաւ, քաղաք գալ չթողին, Իսսա աղէն աս-
քսր էստ գնաց դէմ, շատ մարդիկ մեռան, գիւղացիք ամեն փախ-
եան, ցանքեր կերցուցին. յետոյ եկնգիտր աղասին եկնղիչար-
15 հօք, գտղեօք առին Իստ աղէն տարին մօտ փաշայն. Մորմիս
(գիւղ) ետ տղային, ինքն մանգուլ եղև, գնաց. ԳՌ (3000) մարդ
աւելի ունէր:
- Ի սոյն ամի Իսա աղի լաճ Մահմուտ տղէն եղև || : Ապա
20 Սիջաք Մուստաֆայ փաշէն եկն ի Վան. Դօջայ Արաբ սպան
Շիրու Օմար աղէն: Ի սոյն ամի, Համբարձման || տօնին, մահն 386
անկաւ. օր Ե—Ժ (5—10) մեռանէին ի Հայոց և ի Տաճկաց, ևհառ
մինչև աշունն, ապա վերացաւ ողորմութեամբն աստուծոյ:
- Ի սոյն թիւ սուրբ Սաչի պահոց՝ սուրբ Նշան հանին Գ (3)
25 օր ի Տիրամայր եկեղեցին:
- ՌՄԵ (1756) Ռաջաբ փաշայն եկն:
Թիւ ՌՄԶ (1758) դարձեալ Շահստաւար օղլի Մուստաւայ
փաշայն եկն. հաց շատ սուղ էր՝ ցորեն Ի (20) ղուրուշ, հացի հօ-
րեն է (7) փարայ, և կորեկ ալիւր Լ (30) փարայ լիտր:
- 30 Թիւ ՌՄԹ (1760) Աղայ փաշէն եկն ի Վան. Թորադ օղլին
քէհայ էր. շատ ջանաց թէ Իսա աղէն սպանի, ոչ կտրաց, աղէն
մօտ չգնաց բնաւ:
- Յայսմ ամի Դօրոյի Աղախանն իազինէ մի եհան:
Թիւ ՌՄԺ (1761) նոյ. ԺԲ (12) օրին Ջարար օղլի Ֆէղուլ-
35 լայ փաշէն եկն. սա սպան ղԱւտի Քարիմի լաճն ենգիչարի գո-
լով Ալթմիշեղի օրթէն քշել ետ ձմռան ձեան վրայ:
- ՌՄԺԱ (1762) դօնամայ եղև է (7) օր, քանդի սուլթան
Մուստաֆային տղայ եղև:
- Եւ ի սոյն թիւ Ջօրան աղէն Սօշարայ պարոնի լաճ բռնեց.
40 Վանեցիք գնացին սաֆար ի վերայ՝ Արաղու. աղղիքէսիկ թօփ
տարան հետ. թօփ զարկողն Ալթանղիլն էր. Ջօրան աղէն փտի-
եաւ. բերդն առին:
- Ի սոյն թիւ Բաղդադայ Սուլէյման փաշայն մեռաւ:
Ի սոյն թիւ ապրիլ ԺԴ (14) Ապարանից սուրբ Խոչ (վանք 387
է) լոյս էջ զմրէթին բազում աւուրս. և բազում ուխտաւորք
գնացին անդ և տեսին:

Թիւ ՌՄԺԲ (1763) եկն Քարիմ խան ի վերայ Սարդար Վաթաղի խանին և հսարեաց զնա բոլոր տարին. և ի հասանել կէս ձմեռուն՝ առաւ և կէս զՈրմի:

Ի սոյն թիւ հանգեաւ Շամախեցի Յակոբ կաթողիկոսն:

5 Ի սոյն ամի ապրիլ ԺԴ (14) նստաւ յաթոռն Սիմէօն արժանաժառանգ կաթողիկոսն:

Ի սոյն թիւ սեպ. եկին փահլիվանք և խաղացին ի վերայ պղնձէ թիլի:

10 Ի սոյն փառայի ժամանակ շինեցան Յարարուց և Յանկուսն երաց եկեղեցիք, էջմիածին, սուրբ Պողոսայ և Ղուկուպաշայ եկեղեցիք և բաղում վանքեր:

Ի սոյն թիւ սպանին Երուսաղէմի ճանապարհին Չարուխու. Բարսեղ և Երիզու. Նաղարն:

Ի սոյն թիւ Այվաղ օղլին կախեաց փառայն երկու մարդ հետ:

15 Ի սոյն ամի Սարի փառայն եղև սարասղար. գնաց ի վերայ Բաշխանութին, շատ ջարդուաւ. հինգ, վեց մարդով հազիւ փախեաւ և եկն ի Կարին:

Ի սոյն թիւ ղեկաւ. ԻԹ (29) այս Ֆէյզուլլահ փառայս մանգուլ եղև գնաց ի Սուաղ:

20 Թիւ ՌՄԺԳ (1764) ապրիլ Ա (1) Խասաքի Բօռ Սահմատ փառայն եկն. շատ ջտնաց թէ Իսա աղէն սպանանէ, և ոչ կարաց. աղէն ի սարայն ոչ երթայր, այլ փառայն ամէն օր աղենց այդին էր:

388

25 Ի յայս թիւ, և ի սոյն փառայի ժամանակ, աղէն իւր տղայ Մահմուտ աղէն սուլնաթ զուլունի արաց. բայց յոյժ զարմանալի թամաշայ կայր ի Ֆշանքէն: Այս թամաշի յետին գիշերն հարին բաբար Օխանին Աստուածատուրի տղայ Օհաննէսին, և մեռաւ յունիսի ԺԵ (15):

30 Ի սոյն թիւ Համադանցի Ասլան ի մէջ խանին ի Թավրիզ ի գողոյն սպանաւ:

Ի սոյն թիւ սեպ. Ժ (10) Ահմատ փառայն գնաց ի Փիլս:

35 Թիւ ՌՄԺԴ (1765) Քօրփսլի օղլի Նաման փառայն, որ Խուշասէին, եկն ի Վան, շատ հարամ ունէր. իւր երկու լաճուն սուլնաթ թօյի արաց, ԲՃ (200) տղայ աւելի սուլնաթեցին:

40 Ի սոյն ամի եկին ի Մշոյ Ե—ՉՃ (5—600) ձիաւորք և բէգդատայք, խանք, և խօջայք, յաղագս Իսա աղի աղջիկ Ունգուսուն խանըմին շարբաթ խմելոյ. ՃԻ (120) թաբաղ, լաւ սարասար զուլմաշ փակած ձգած ի վերայ թաբաղիցն, այնպէս ջէրգայ սօլաղասոնց Մահմուտ աղենց անէն բոլորան Թօփչոնց զոնով գնացին աղենց սուլն. շատ լաւ թամաշայ եղև:

Ի սոյն ամի բինա էմինին սկսաւ բերդ և բաղաններն⁵³ նորոգել:

45 Ի սոյն ամի նոյ. Ի (20) Ամիր Մուստաֆայ փառայն եկն. Ի սոյն՝ Յաջի Ահմատ աֆանդու լաճ Ահմատ բէգին հարսանիք արին, Թօյ բէգին քանի շուն այարած եւտակ կու քաշէր, շատ կերաւ |||:

389

Թիւ ՌՄԺԵ (1766) մայիս ամսի ԺԴ (14) ահադին շարժ
եղև ի մայրաքաղաք Ստամբուլ. անթիւ տեղեր փյան, և շատ
մարդ մեռաւ:

Ի սոյն թիւ Քօլոզ փաշայն եկն ի վերայ Մաղսուա բէգին,
5 թուանքով հարին գաղտ ի Մշոյ (երկիր) և սպանեցին:

Ի սոյն՝ Ակրփու քարի ջուրն (գետն) այնչափ շատցաւ,
որ մտաւ Թավրիդու գոլուն, զի մայիտին այնքան անձրև եկն:

Ի յայսմ ամի, յունիսի ԺԴ (14) Ամիր Մուսաաֆայ փաշէն
մանդուլ եղև, գնաց իւր երկիրն:

10 Թիւ ՌՄԺԶ (1767) մայիսի ամսոյն, Եաղիջի օղլի Իբրահիմ
փաշէն եկն. և ի սոյն ամի հոկ. ԺԴ (14) աստ մեռաւ:

Ի սոյն օրս Ղարաոաֆարեան լուսահոգի Սահակ մեռաւ:

Ի սոյն ամի դեկա. ԻԵ (25) օրին, առաջնորդ Դրիգոր վար-
դապետ՝ սուրբ Նշան ի Տիրամայր եկեղեցւոյն հանեալ տարան
15 եղին յէջմիածին ի Ժամանակս Իսա աղին, քանզի տեղս փաշայ
ոչ գոյր, ձեռնտուութեամբ Մ. Թովմա տղային և Պարիկ աղա-
յին. և քանզի Տիրամայր եկեղեցւոյ ժողովուրդք ոչ կամէին, 390
2 (6) խօջայս ըմբռնեաց և 2Ճ (600) զուրուշ տուղանս էառ.
յառաջագոյն Վարդգէս կամէին տանել, յետոյ եղին յէջմիածին:

20 Ի թիւս այս ՌՄԺԷ (1768) [Աղկակայու] Հաստն փաշէն. եկն ի
Վան. ապա քուրդ Իրահիմ փաշէն եկն խանդակները հորդեցին:

Թիւ ՌՄԺԸ (1769) Մոսկովու սաֆուր բացուաւ. Ի սոյն
թիւ նոյ. 2 (6)-ին Դրիգոր առաջնորդ վախճանեցաւ:

Թիւ ՌՄԺԸ (1769) դեկա. ամսոյն, յետ մեռանելոյ Խալիլ
25 աղային՝ Թամուր աղտոյն կամէր լինել սօլաղասի, ոչ ետուն.
վասն որոյ մեծ խռովութիւն եղև ի մէջ նոցա. և սկսաւ զուլն
դառնալ ի վերայ Թամուր աղային. միարանեցոն ընդ Օսման
փաշայի տղին զաշինս եղին, յետոյ յաւելան ի կողմն նորա Շաթր
օղլի Իսմայիլ բէգ, էսար աղասին, Աշտրի լաճն, Իսախանի Իբ-
30 րահիմ բէգն, Իբրի լաճերն, Սօղբաթ օղլին, և այլ անթիւ մար-
դիկք ամէն եղեն ի կողմն Թամուր աղային: Եւ զի տեղս փաշայ
ոչ գոյր, ռիւահով և զուլուլայով շուրջ գային. յաւուր միսջ
վստահացեալ հարին փշտօյով զկոր (կոյր) մուֆթին, որ Գառըմ
աֆանտի ասէին և սպանին. մեծ ոճն էր. և ապա սկսան կռուել՝

35 ռամազանն մինչ ի զլուխ. շուկայք դատարկեցին և բոլոր փա-
կեցին ի յահէ թալանելոյ. և ըմբռնէր կտրէր ելանել ի տանէ
յահէ գուլուլայիցն, որ այնչափ հարկանէին միմեանց, ևս առա-
ւել գիշերն. յետ մազըրըին, քանիցս անգամ եէրիշ աբարին ի
վերայ միմեանց, և ողջ ռամազանին մինչ ի բայրամն այնպէս

40 կոիւ արարին, մինչև խաբարառին թէ Դամաթ Հուսէն փաշայն
զալոց է տեղս. յաւուր Եհսար աղասին Թամուր աղայի խօսքով
գնացեալ ընդ եկեղեցարի աղասուն խօսեցան, գիշերով դամիր
դափուլն բացին, էլսու. բերդն վերին. ցածրի բերդն Ղասար օղլի
Ուսուֆ աղայն էր բռներ. սկսան երկու կողմանց և մոշիթաց և
45 թտմարիննրուց միմեանց հարկանել. Բ—ԳՃ (2—300) մաթարիս
աւելի կայր. կամէին թօփ ձգել ի վերայ Իսա տղենց տան, բայց

- ոչ կարուցին, երկեան ի թագաւորէն, քանզի իսա աղի թաթարն
 միշտ զնայր, զայր այսր անդր, ե. փաշայն ևս մօտեցաւ գալսւ
 թիւ. ՌՄԺԹ (1770) յունիսի Ա (1) Դամաթ Հուսէն փաշայն
 եկն յԱրճէշ. ելան Թամուր աղէն, և Օսման փաշի լաճ, Շաթր
 5 օղլին, բոլոր դուլ հետն, Գ—Դ(3—4) էլ մեծագլուխ մօլայ գնա-
 ցին, հասան Բանդիմտին (գետն), մօլէքն յղեցին մօտ փաշէն
 զանգատ ի վերայ իսա աղին. փաշէն վերուց (ասաց) թէ՛ հս
 զալոց էի քաղաք, դուք վասն Էր եկիք, Ապա Բ (2) մօլի վիզ
 եհար կտրեց. և Նաֆասի մօլէն Ռասուլ աֆանդին յղեաց Աղթա-
 10 մար. աղէք պրծան փախեան ի Բայազիտի Միւս օր իսա աղէն
 իւր բօլուգով զնաց զէմ փաշային, խալաթ հագաւ. փաշէն առին
 հկին քաղաք, Դիր յղեցին Բայազիդ թէ՛ ոայ եկէք. ոչ եկին, էն
 վախտ՝ որ մտաւ քողտք՝ Կարայ քէհէն Ջավհար աղի լաճու վիզն
 եղարկի, Ի (20) օրից յետ Թամուր աղէն հետ միւս աղայից,
 15 զուլն մմէն, է—ԸՃ (7—800) ձիաւոր կաֆի, եկին լեցուտն Այ-
 ւեստան Դօրգայենց թաղ. Մաշուրենց թաղ, Հասան բէգենց թաղ,
 Բիրդան մաթարիս բոնեցին, Կարայ քէհէն, իսա աղէն, երեք
 թօփ տարան զնացին Գլոր դար (թաղ). Խ—Ծ (40—50) թօփ
 աւելի հարին աներաց, վերջ որ զուլն ետես չլինիր, մէկ մէկ
 20 մեծեք տօնմիշ եղան, զուլն՝ որ ի վերայ Թամուր աղին
 էր, փախեան. ֆնացին երեք ֆարմանլի աղայք, անոնք ալ
 անճար ֆնացեալ փախեան ի Բաղդադ. Թամուր աղէն, Շաթր
 օղլին, Ամէտի Օսման փաշի լաճն, 1184 (1770) սաֆարի ԺԸ (18),
 Թիւ ՌՄԻ (1771) յուն վարի Զ(6) մեք պստիկ Ջատիկ (ծնունդ)
 25 արինք այլազգիքն ալ մեղ հետ ռամազանի րոյրամն արին.
 Ի սոյն թիւ յունվարի ԺԵ (15) ս. Սարգսի պահոց երկու-
 շարթին իսա աղէն մեռաւ:
 Թիւ ՌՄԻ (1771) Թամուր փաշէն եկն՝ Օս և ման փաշի լաճն
 ընդ նմա. Օսման փաշի լաճն եղև սաղաղասի, Շաթր օղլին՝
 30 աղաբաղասի. Ի սոյն թիւ օդոս. ԺԵ (15) Կայմաղ փաշէն եկն,
 [թուղթ ոչ ունէր], ի սորա աւուրս մուֆթու թոռն և ձգեցին
 երկրով զնացին Մաղաղաջի օղլոնց այգին, ծառերն կտրեցին,
 լամուկն փախաւ:
 Թիւ ՌՄԻԱ (1772) յունվարին, ծոֆն պաղեցաւ Ե (5) օր,
 35 որ յԱրճիշայ գային ի Յանապաւան և յԱնապատէն գային ի գուրս
 և գնային:
 Ի սոյն թիւ, մայիս ԺԵ (15) Վանայ զուլն Բ (2) խարաջ
 առին ի Հայոցս, և կէս զուրուշ էլ հարամ խարաջ:
 Ի սոյն թիւ սեպ. Ա (1) Սիլահար Խալիլ փաշէն եկն. Թա-
 40 մուր աղէն եղև սաղաղասի. քէհէն, զուլն զնացին ի վերայ Նա-
 րեկայ Սէյիդ աղին, ռայ եկն, բերդն քակեցին:
 ՌՄԻԲ (1773) մայիսի ԺԷ (17) օրին այս Խալիլ փաշայն՝
 Գարայ չաւուշի լաճ Մուստաւայ աղէն արար աղար աղասի. քա-
 նի օրից ետք՝ ի մէջ սարային սպանեց, [պիղծ] լէշն մաչիթի
 45 առջև թաղեցին.
 Ի սոյն թիւ զնացին Արծկու Մուրատ բէգի վրան:

392

399.

Թիւ ՌՄԻԴ (1774) Մալաք Ահմատ փաշայն եկն։ Ի սոյն
թիւ Թաժուր փաշայն թուղթ առեց էկաւ Վան, որ գնայր Խար-
րուդ ժանսուպ։

Ի սոյն թիւ Մահմաա րէզ եղև սաղ աղասի։ Օսման փաշի
5 տղայն բայրաղ ոչ || տայր || փլաւ կերցնելով, խալաթ տալով, զօ- 394
րով ըերել ետ։ Ի սոյն թիւ, Մ. Թովմայ աղէն առ աստուած փո-
խեցաւ։ Ի սոյն թիւ Թօփչոնց Օմար աղայն և Ջամսուշու լաճեր
կռուան։ Օմար աղէն զնաց վէր Ջամուշոնց տան, քարով հարին
սպանեցին Մինդան օղլի՝ Օսման էլ հետն։

10 Թիւ ՌՄԻԴ (1775) օղոս. ԻԱ (21) Վանեցի Թաժուր փա-
շայն եկն Վան ժառուր, և սկսաւ տնփոխարէն ողորմութիւն հա-
ւաքել ի Տաճկաց։ Սա սպան զԴուռուտ աղի լաճն Օսման աղէն
ե. զՍօլրաթ օղլին։ Օսման աղէն ի մէջ խաղնային խեղդեցին,
Սուլէյման աղէն ըերդն սպտկեցուցին [ան նման]։

15 Թիւ ՌՄԻԵ (1776) մայիսի ԻԴ (24) Ահմատ րէզ և գափուջի
րաշին գնացին յՍաամրօլ։ Ի սոյն թիւ եկաւ միւրի խաղնայ ձի
(120) քէսայ Թաժուր փաշային։ Ի սոյն սեպ. Զ (6) օրին Ախի-
ջան մեծափառ իշխանաց իշխան զնաց Ստամրօլ։

ԹՄԻԶ (1777) սեպ. Ա (1) Ախիջան բարետոհմ և քրիստո-
20 սառէր աղայն եկն յՍտամրօլայ. Թօփչոնց Ռասուլ կախեց փաշէն։

ԹՄԻԸ (1779) մայիս ԻԸ (28) այո Թաժուր փաշայո մեծ
սաֆար արար ի վերայ Բաղիշոյ, և հետն ունէր Մշոյ Մաղսուդ
փաշայն. և գնաց անդ նստաւ Ժէ (17) օր. երկիրն ամէն սայ
եկին. Նարուդ րէզ, որ ի մէջ բերդին էր, ԻԴ (23) քէսայ ստակ
25 տաւ || և ապա փախեաւ. և կալեալ Ը (8) ոգի մեծամեծաց ի Մսւշ 395
առաքեաց զընջըղով, ե Բ (2) սպան. և առեալ բաղում հարկս մե-
ծաւ յաղթութեամբ. հմուտ Վան։

Այո Թաժուր փաշայն զչափն՝ բաղաղի զաղ, ախթարների
քարեր ամէն դամղալամիշ արաց։

30 Ի սոյն թիւ, նոյեմբերի ամսին գնաց Աղբակու նստած էլն
(քըրդաց) եհար. Դ—ԴԻ (3—4000) ոչխար երեր տեղս. Զբուխսա-
րայ Օսման աֆանդին կախեց, ապա երեք էլ ուրիշ տաճկի կին
• եղ ի նաւ քշեց. Ղարասաֆար օղլու մօրուքն կտրել ետ, որ սա-
րի մէլիք էր։

35 Ի սոյն թիւ, զեկտեմբեր. այս Թաժուր փաշայս՝ Մխիթա-
րենց Բաբանիկն Սըով, որ գիշեր կոր Գազկէ աղջկայ տուն ըրու-
նեցին է (7) անուանի կնիկ ետ զնել ի նաւ քշել. որ են այսոքիկ.
կոր Գազկէ աղջիկ, Գուլխանչու Նդիոէն, Խանթուման, Գաչալաղ-
ջիկ, Օղաբաշու կնիկ, Ղաղանչու կնիկ, Նորշինցու կնիկ, պըղծեալք։

40 Թիւ ՌՄԻԹ (1780) յունվար ԺԱ (11) վասն ծովացեալ մե-
ղաց մերոց յայանեցաւ. աստուածային խրատապատժութիւն, զի
Սամարջոնց Աբրահամու որդին Շայենն, որ նոր հարսնիս էր
արած ԺԵ (15) կամ Ի (20) օր, քանի բեռ բարուտ էր առած որ
Արզրում տանէր, յանկարծակի կէս օրէն ետք մին բեռ || ալալ- 396
45 լամիշ եղև մէկ լիք կարաս բարուտ հետն. աստուած նշանց չի-
տայ, մարդկանց շատ ֆնաս ետ իւրեանց և երկրին, զի յական

5 թոթափել բոլոր տունն քանի զըկըցի անով դաշտ եղև, և Ե (5)
 հոգի ֆուսցին ի ներքոյ հողին, և բաղումք ինչք և ապրանք
 դիր ու ցան կղեն ի ներքոյ հողին և յայլ տեղիս. լուաք թէ գե-
 րան մի ձղեալ էր ի տաճկաց քոռերն, և խախտեալ զրանց, տանց
 և վէնջարայից ոչ ոք կարէ ընդ գրով արկանել, մինչ զի Խքա-
 լայ գտգուն և Թովրիգու գուն և բոլոր շրջակայ մահլէքն թաղ-
 թըրամայք և երդոց չարչուայք ամէն ի վայր թափեցան, և
 նոյն պահ երկրի մեծաւորք սաղ աղասին, սօլ աղասին, Ամէա
 րէգ, բոլոր Հայք և Տաճիկք եկին և սկսան առժամայն հող վո-
 10 րել. ինի թէ ներքոյ ֆուսցեալք ողջ գտանիցեն. ջանք տալով
 դտին դնորահարս և տղայ մի փոքր ի գրկին, իբր թէ կամեցեալ
 է փախչիլ և անդէն տուն եկեալ էր ի վերայ, և մեռեալ էին եր-
 կոքին. և միւս օր հանին Գ (3) մեռեալ, որ էին Բ (2) մեծ տղայ
 Ժէ—Ի (17—20) տարւոյ, և աղջիկ մի. և յետ Բ և Գ (2—3) տա-
 15 ուրց որք փորէին զհողն այրեցեալ զերանք և ինչք դուրս հա-
 նէին ամէն ոչընչացեալ և այրեցեալ, և այն էր զարմանք, որ
 հիմն ի վեր էլ ելեալ և վերն ի յանդունդ իջեալ. և այնպէս
 խտուն ի խուռն էր, որ ոք չկարէ զկերպ բանին պրել.

397

20 Ի սոյն թիւ Ստամբուլայ ծոֆն պաղեցաւ, որ ասի Բողազիչի,
 զի կարի ցուրտ եղեւ. Ջըգիրայ և ի Բաղդատ մեծամեծ ձեանք
 եկին, որ ի վաղուց հետէ չէր եղեալ.

Ի սոյն ապրիլին Քարիմ խանն մեռաւ. Սարգարի լաճն
 սպանին.

25 Ի սոյն թիւ, յուլիս ԺԲ (12) օրին Նասիպ աֆանդիի մէ-
 հիտն գէլեր փարալամիշ արին, Յուլիս ԺԳ (13) օրին այս Թա-
 մուր փաշայս գնաց ի վերայ Ջուլամէրկու Աւդուլահ բէգին, ի Գ
 (23) քէսա ստակ ետ, լաճն յղեաց մօտն, և Լ (30) աւուր վերայ
 զարձաւ և եկն ի քաղաքս.

30 Ի սոյն թիւ. նոյ. ԺԳ (13)-ին այս Թամուր փաշայս՝ Քա-
 չալ աղջիկ և իւր էրիկ դէմ միմեանց կախեաց, և Գալի Իրրա-
 հի մի լաճ ի մէջ սարային փարալամիշ արաց և իւր տուն և Սա-
 լիմ աֆանտու տուն այրեաց. Ի սոյն ամիսս, Ջըբաշէնց Յակոբ
 Գահվաշի Սարգսի եղբայրն սպան, և ջառմայ առին ի նմանէ.

35 Թիւ ՌՄԼ (1781) յուլիսի Զ (6) արքայն Վրաց Հերակլ եկն
 ի վերայ Երեանայ քաղաքի ԽՌ (40000) զօրօք, և շատ աւերու-
 թիւն արաւ. և երկիրն բոլոր քանդեաց և այրեաց. վերջ ՃԾ (150)
 գիւղ քշեալ տարաւ ԼՌ (30000) հոգիս, և ՃՌ (100000) տաւարս
 համարով, որ տասանորդն իւր էր ԺՌ (10000) և ինքն ի մարդ և
 40 կանէ վերացեալ գնաց ի Թիֆլիզ.

398

Ի սոյն թիւ, ի քաղաքս Վան Ե (5) հոգի թուրք ի գիշերի
 միում սպանին տաճիկ մի ի մէջ իւր տանն. և իմացեալ փա-
 շայն և :

45 Ի սոյն թիւ, յուլիսի ԺԶ (16) Սահաբ Ախիջան մեծահամ-
 բաւ աղայի հետն գնացաք յԱղթամարայ սուրբ Խաչն յուլիս և
 երկրրպագութիւն աստուածաբնակ տաճարին և սրբոյ Խաչին,
 Վարդավառի կերակէն.

Ի սոյն օրս փոխեցաւ առ աստուած պայծառ չափն սուրբ
և կեղեցւոյ Սիմէօն որարազան գերիմաստ և աստուածորնտիր կա-
թողիկոսն, և նստաւ յաթոռ տէր Ղուկաս սրբազան կաթողիկոսն.
տէր աստուած կեանս երկանս պարգևեցէ նմա:

- 5 Ի սոյն թիւ, գեկտ. Ի՛ (27) մեծ և ահաղին շարժ եղև ի
քաղաքն Թափրիդ, որ ընդ քաղաք առաջալեցաւ, և անթիւ մար-
դիկ մեռան և ի ներքոյ հողին մնացին, որ ականատեսքն ասա-
ցին թէ՛ ահաղին քաղաք իրրև բնական բլուր մի եղև, որ ամե-
նեին քաղաքի նշմարանք ոչ երևէին. նաև շրջակայ դասարայք,
10 այսինքն Խոյ, Ումի, Դուռայի, Սալմաստ, և ի քաղաքս մեր
Վան ևս շարժեցաւ և ողորմութեամբն աստուծոյ ոչինչ փնաս եղև:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Հմմտ. «Մ. Ուոհայեցի ժամանակագրութիւն», էջ 46—49:
2. Հմմտ. նույն տեղ, էջ 50:
3. Հմմտ. XXVI ժամանակագրութիւն, էջ 544: Տես էջ 558, ժանոթ. 27:
4. Հմմտ. VI ժամանակագրութիւն, էջ 119, տես էջ 124, ժանոթ. 43:
5. Շահ-Արաս I-ը իշխել է 1587—1628 թ. թ.:
6. Հմմտ. «Պատմութիւն Ա. Դաւրիժեցւոյ», էջ 86—87:
7. Հմմտ. նույն տեղ, էջ 56:
8. Հմմտ. նույն տեղ, էջ 71—79:
9. Հմմտ. նույն տեղ, էջ 79—92:
10. Մանրամասնութիւնները տես նույն տեղ, էջ 198—214:
11. Տես էջ 199, ժանոթ. 36:
12. Սույն վկայութիւն մեջ երկրաշարժի տարեթիւը սխալ է նշված: Մեր հաշվումներով 1646 թ. զատիկը կրնկնի մարտի 29-ին, իսկ ավագ ուրբաթը՝ մարտի 27-ին: Սույն երկրաշարժը իրականում տեղի է ունեցել 1648 թ. (Հմմտ. Ա. Դաւրիժեցի, էջ 489, Գրիգոր դպիր 'Լա-րագեցու ժամանակագրութիւն հետ, «Դիւան Հայոց պատմութեան», գիրք Ժ, էջ 62—63): Սակայն, այստեղ էլ կարծում ենք, սխալ է նշված տարեթիւը, որովհետեւ 1648 թ. ավագ ուրբաթը կրնկնի մարտի 31-ին:
13. Հմմտ. «Պատմութիւն Ա. վ. Դաւրիժեցւոյ», էջ 494—503: «Դիւան Հայոց պատմութեան», գիրք Ժ, էջ 63:
14. Փաշաների այս կարգը բնագրում նշված է տաճկերեն (արաբերեն) թվանշաններով, Հիւրեի թվարկութեամբ, այն վերածեցինք սովորական (արաբական) թվանշանների: Փակագծերում գտնվող տարեթիւները ցույց են տալիս, թե Հիւրեի տվյալ թվականը մեր թվականութիւն հաշվումներով երբ է սկսվում և վերջանում: Այդ հաշվումները վերցրել ենք ակագ. Հ. Օրրելու կազմած «Синхронистические таблицы» (Ленинград, 1941) աշխատութիւնից:
15. Հմմտ. «Դիւան Հայոց պատմութեան», գիրք Ժ, էջ 109:
16. Զարարիա Ագուլեցին այս դեպքերը նշում է 1677 թ. ներքո: Տես և հմմտ. նրա «Օրագրութիւնը», Երևան, 1938 թ., էջ 133:
17. Հմմտ. «Դիւան Հայոց պատմութեան», գիրք Ժ, էջ 109—110:
18. Հմմտ. նույն տեղ, էջ 125:
19. Հմմտ. նույն տեղ, էջ 111:
20. Հմմտ. նույն տեղ, էջ 112—113:
21. Հմմտ. նույն տեղ, էջ 113:
22. Հմմտ. նույն տեղ, էջ 113, 125:
23. Հմմտ. նույն տեղ, էջ 113—114, 126:
24. Հմմտ. նույն տեղ, էջ 114, 126:
25. Հմմտ. նույն տեղ, էջ 115:
26. Հմմտ. նույն տեղ, էջ 115:
27. Հմմտ. նույն տեղ, էջ 116:
28. Հմմտ. նույն տեղ, էջ 117:
29. Հմմտ. նույն տեղ, էջ 118:
30. Հմմտ. նույն տեղ, էջ 119:
31. Հմմտ. նույն տեղ, էջ 118:

32. Հմմտ. նույն տեղ, էջ 119;
33. Հմմտ. նույն տեղ, էջ 126;
34. Հմմտ. նույն տեղ, էջ 119—120, Բնագրում «ԲԺԺ» ձևով:
35. Հմմտ. նույն տեղ, էջ 120—121;
36. Հմմտ. նույն տեղ, էջ 127, Վերջինիս մեջ սույն վկայությունը խիստ համառոտ է:
37. Հմմտ. նույն տեղ, էջ 127;
38. Հմմտ. նույն տեղ, էջ 127, Վերջինիս մեջ սույն վկայությունը բավական համառոտ է:
39. Հմմտ. նույն տեղ, էջ 127;
40. Հմմտ. նույն տեղ, էջ 128:
41. Հմմտ. նույն տեղ, էջ 128:
42. Հմմտ. նույն տեղ, էջ 128, Առաջարկվող, ինչպես և բազմաթիվ այլ վկայություններ, ցույց են տալիս, որ սույն ժամանակագրությունը որպես սկզբնաղբյուր, հանդիսացել է Հ. Խալֆայանի անունով մեզ հասած ժամանակագրությանը:
43. Հմմտ. նույն տեղ, էջ 128:
44. Հմմտ. նույն տեղ, էջ 128:
45. Հմմտ. նույն տեղ, էջ 128—129:
46. Հմմտ. նույն տեղ, էջ 129:
47. Հմմտ. նույն տեղ, էջ 129, Վերջինիս մեջ սույն վկայությունը խիստ համառոտ է:
48. Հմմտ. նույն տեղ, էջ 129, Վերջինիս մեջ սույն վկայությունը համառոտ է:
49. Հմմտ. նույն տեղ, էջ 129—130, Սույն հատվածից հետո հաջորդ վկայությունները համարյա նույնությամբ գտնում ենք Հ. Խալֆայանի ժամանակագրության մեջ:
50. Հ. Խալֆայանի ժամանակագրության համապատասխան հատվածում սույն կտորն ամբողջական է, այդ պատճառով վերջինիցս այստեղ կրեթենք առաջարկվող ժամանակագրության թերի մնացած մասը. «Վասն որոյ Մուրթուղայ փաշայն Օմար փաշային հրաւիրեաց ի ճաշ ի տունն իւր. և նա յակամայ գնաց առ ի գնալոյ երիվարին ղի երիցս շահ կանգնեցաւ, և ետ ուտելոյ ճաշին Աղուան ոմն հարեալ ահ ու վայ խանչարաւ պատճառ սէյր անելոյ խաշ-շարին, և Մուրթուղայ փաշայն շոբեալ ի վերայ սրտի նորա կարեաց ղգլուխ նորին և առաքեաց յԱրզրում, և ապա եկն, Ախիշան աղայն իւրայնովքն» (նույն տեղ, էջ 135):
51. Հ. Խալֆայանի մոտ սագարսզներն ձևով (էջ 136):
52. Տես և հմմտ. նույն տեղ, էջ 137:
53. Հ. Խալֆայանի մոտ «քանտեր» (էջ 140):